

Panteia

Research to Progress

Research voor Beleid | EIM | NEA | IOO | Stratus | IPM

Topsectoren in beeld

Ontwikkeling van de innovativiteit van de topsectoren in najaar 2012-voorjaar 2013

S.T. Doove MSc en dr. Y.M. Prince

Zoetermeer, januari 2014

Dit onderzoek is gefinancierd door het programmaonderzoek MKB en Ondernemerschap (www.ondernemerschap.nl)

ISBN	978-90-371-0000-6
rapportnummer	A201401
referentie nummer	SD/C10414/2013/0007
publicatie	januari 2014
aantal pagina's	76
e-mail adres auteur	s.doove@panteia.nl ; y.prince@panteia.nl
adres	Panteia Bredewater 26 Postbus 7001 2701 AA Zoetermeer Nederland Tel: +31 79 322 20 00

De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij Panteia. Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Vermenigvuldigen en/of openbaarmaking in welke vorm ook, alsmede opslag in een retrieval system, is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van Panteia. Panteia aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

The responsibility for the contents of this report lies with Panteia. Quoting numbers or text in papers, essays and books is permitted only when the source is clearly mentioned. No part of this publication may be copied and/or published in any form or by any means, or stored in a retrieval system, without the prior written permission of Panteia. Panteia does not accept responsibility for printing errors and/or other imperfections.

Inhoudsopgave

Samenvatting en conclusies	5
1 Inleiding	9
2 Innovatie-inputs	11
2.1 Investerings in tijd en middelen	11
2.2 Gebruik van fiscale innovatieregelingen	19
3 Innovatieproces	23
3.1 Samenwerking	23
3.2 Topsectorenbeleid	33
3.3 Knelpunten bij vernieuwingsinspanningen	35
3.4 'Voortdurend vernieuwen' als onderdeel van de bedrijfsstrategie	37
3.5 Plannen aangaande ontwikkeling op schrift	39
4 Innovatie-outputs	43
4.1 Introductie nieuwe producten of diensten	43
4.2 Vernieuwing van het productieproces	46
4.3 Aanpassing in de organisatie van bedrijfsprocessen	49
Bijlagen	51
Bijlage 1 Methodologische toelichting op de derde meting van het Topsectorenpanel	51
Bijlage 2 Vragenlijst	63

Samenvatting en conclusies

Zicht op eerste ontwikkelingen in de innovativiteit van de topsectoren

In zowel het voorjaar 2013 als het najaar 2012 heeft een meting onder bedrijven in het Nederlandse Topsectorenpanel plaatsgevonden waarin diverse indicatoren van innovativiteit zijn meegenomen. Voor het grootste deel betreft het in beide metingen dezelfde indicatoren, waardoor we in staat zijn de eerste ontwikkelingen in de innovativiteit van de topsectoren in beeld te brengen. Het betreft indicatoren die zicht geven op de innovatie-inputs, het innovatieproces en de innovatie-output.

Daarnaast zijn in 2013 enkele aanvullende indicatoren van het innovatieproces in kaart gebracht: nieuwe samenwerking door de topsectorenaanpak, ervaren knelpunten bij vernieuwing, 'voortdurend vernieuwen' als onderdeel van de bedrijfsstrategie, en het op schrift stellen van de ontwikkelingsplannen.

In dit rapport worden de eerste ontwikkelingen in de innovativiteit van de topsectoren in de periode najaar 2012-voorjaar 2013 gepresenteerd, alsmede de aanvullende indicatoren die in 2013 voor de topsectoren voor het eerst gemeten zijn.

Investeringsactiviteiten in vernieuwingsactiviteiten grosso modo gelijk gebleven

Het percentage bedrijven in de topsectoren dat in de afgelopen 12 maanden *tijd* geïnvesteerd heeft in de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten of verbeteringen van het productieproces, is licht gestegen van 65% in het najaar 2012 naar 67% in het voorjaar 2013. Daarentegen wordt door deze bedrijven een minder groot deel van de *arbeidsinzet* daaraan besteed, en worden er minder vaak naast tijd ook *middelen* geïnvesteerd in dergelijke vernieuwingsactiviteiten: 54% in het voorjaar 2013 versus 58% in het najaar 2012. Per saldo lijkt het erop dat de investeringen in vernieuwingsactiviteiten ongeveer gelijk zijn gebleven.

Mogelijk een toename van gebruik van fiscale innovatieregelingen

Ten opzichte van 2012 verwachten bijna twee keer zoveel bedrijven in 2013 gebruik te maken van fiscale innovatieregelingen zoals de WBSO, RDA en de Innovatiebox. Of dat daadwerkelijk het geval zal zijn, zal de toekomst uitwijzen.

Duidelijk meer samenwerking bij vernieuwingsactiviteiten...

Een behoorlijk groter deel van de bedrijven in de topsectoren is bij de ontwikkeling van nieuwe producten/diensten of de verbetering van het productieproces gaan samenwerken: dit is toegenomen van 34% tot 48%.

...met name met klanten, kennisinstellingen en collega-bedrijven

De mate van samenwerking is toegenomen voor alle typen samenwerkingspartners, maar met name de samenwerking met klanten, kennisinstellingen en collega-bedrijven is toegenomen.

Belang van regionale samenwerkingspartners is toegenomen

In de locatie van de belangrijkste samenwerkingspartners bij vernieuwingsactiviteiten heeft een verschuiving plaatsgevonden van het nationale niveau en het buitenland naar het regionale niveau. Bevonden voor de meeste bedrijven de belangrijkste samenwerkingspartners zich in het najaar 2012 nog op het nationale niveau, in het voorjaar 2013 is dat het regionale niveau geworden.

Toename bekendheid topsectorenbeleid en nieuwe samenwerking door topsectorenaanpak

In de periode najaar 2012-voorjaar 2013 is de bekendheid van het topsectorenbeleid onder de bedrijven in de topsectoren toegenomen van 21 naar 26%. En bij diegenen die hiermee bekend zijn, heeft de topsectorenaanpak bij een op de tien bedrijven geleid tot nieuwe samenwerkingsverbanden.

Zicht op enkele nieuwe indicatoren van het innovatieproces

In het voorjaar 2013 zijn enkele nieuwe indicatoren van het innovatieproces gemeten onder het Topsectorenpanel. Het blijkt dat 42% van de bedrijven die in de afgelopen drie jaar nieuwe producten of diensten hebben geïntroduceerd of het productieproces hebben vernieuwd daarbij tegen knelpunten aanloopt. Het betreft met name technische knelpunten, gevolgd door knelpunten op het gebied van financiering en wet- en regelgeving.

Meer dan de helft (57%) van de bedrijven in de topsectoren kan aangemerkt worden als 'voortdurende vernieuwer', omdat 'voortdurend vernieuwen' onderdeel is van hun bedrijfsstrategie. In bijna een kwart (24%) van de topsectorbedrijven worden de plannen voor de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten op schrift gesteld.

Toename innovatie-outputs

Het aandeel van de topsectorbedrijven dat in de afgelopen drie jaar nieuwe producten of diensten op de markt heeft geïntroduceerd, is in de periode najaar 2012-voorjaar 2013 toegenomen van 43% naar 47%. Vernieuwing van het productieproces vindt ook iets vaker plaats (toename van 35 naar 37%), evenals aanpassing in de organisatie van de bedrijfsprocessen (toename van 37% naar 40%).

Deel van de omzet behaald uit nieuwe producten en diensten neemt af

In het voorjaar 2013 wordt er met nieuw geïntroduceerde producten/diensten echter wel een kleiner deel van de omzet gegenereerd dan in het najaar 2012. Daar waar in 2012 de meerderheid (33%) van de bedrijven 10-25% van de omzet met nieuw gelanceerde producten of diensten realiseerde, behaalt in 2013 de meerderheid (39%) minder dan 10% van de omzet uit dergelijke producten en diensten.

Chemie innovatief op alle fronten

De topsectoren variëren behoorlijk in hun mate van innovativiteit, wat mede samenhangt met de heterogeniteit van de topsectoren. Het blijkt dat de sector Chemie op alle fronten het meest innovatief is als de topsectoren in onderling perspectief geplaatst worden. In het innovatieproces gooit relatief gezien ook de sector Energie hoge ogen. De Agro & Food, en Transport en Opslag zijn relatief minder innovatief op de beschouwde innovatie-aspecten, alhoewel bedrijven in de Transport en Opslag in het innovatieproces veel nieuwe samenwerkingsverbanden op het gebied van vernieuwing zijn aangegaan. De andere sectoren bevinden zich qua innovativiteit tussen deze twee groepen in.

Positieve ontwikkelingen in de Agro & Food, Chemie, Hightech systemen en materialen, en Tuinbouw en uitgangsmaterialen

In de periode najaar 2012-voorjaar 2013 hebben zich in vier sectoren op twee van de drie beschouwde categorieën van innovatie-aspecten (te weten innovatie-inputs, innovatieproces, en innovatie-outputs) positieve ontwikkelingen voorgedaan. De sector Agro & Food laat van het najaar 2012 naar het voorjaar 2013 een toename in de innovatie-inputs en het innovatieproces zien. De sectoren Chemie, Hightech systemen en materialen, en Tuinbouw en uitgangsmaterialen laten in die periode een toenemende score op zowel het innovatieproces als de innovatie-outputs zien. De

sector Transport en Opslag vertoont een toename in het innovatieproces, en de sector Creatieve Industrie laat op alle drie de categorieën lichte groei zien.

De sector Water daalt op de mate van innovatie-outputs, en de sectoren Energie, en Life sciences & health dalen op zowel de innovatie-inputs als -outputs.

Mate van innovativiteit neemt toe met de grootteklasse

Zoals gebruikelijk nemen de scores op de beschouwde innovatie-indicatoren toe met de grootteklasse: ofwel het grootbedrijf (met 100 of meer werkzame personen) is innovatiever dan het middenbedrijf (met 10-99 werkzame personen), en het middenbedrijf is innovatiever dan het kleinbedrijf (met 1-9 werkzame personen). Er is echter een uitzondering: kleinbedrijven met vernieuwingsactiviteiten besteden daar een groter deel van hun arbeidsinzet aan dan grotere bedrijven, maar dit moet uiteraard in verhouding gezien worden tot de absolute omvang van de bedrijven in de diverse grootteklassen. Het kleinbedrijf met vernieuwingsactiviteiten ervaart daarbij relatief minder vaak knelpunten; wel ervaren zij vaker dan de bedrijven in de andere grootteklassen financiële knelpunten.

Kleinbedrijf boekt de meeste vooruitgang

Als we naar de ontwikkelingen van de innovativiteit in de drie grootteklassen kijken, dan is de mate van samenwerking bij vernieuwingsactiviteiten in alle grootteklassen toegenomen, en wordt er in alle grootteklassen procentueel minder arbeidsinzet aan vernieuwingsactiviteiten besteed. In het kleinbedrijf is de meeste vooruitgang geboekt, in vergelijking met het groot- en het middenbedrijf: in het kleinbedrijf wordt in het voorjaar 2013 ten opzichte van het najaar 2012 vaker tijd in vernieuwingsactiviteiten geïnvesteerd (dit neemt in de andere grootteklassen af), in het klein- en grootbedrijf neemt de introductie van nieuwe producten/diensten toe (in het middenbedrijf niet), in het kleinbedrijf is sprake van een nipte toename van de mate waarin het productieproces vernieuwd wordt (dit neemt af in het midden- en grootbedrijf), en in het kleinbedrijf groeit het percentage bedrijven dat de organisatie van de bedrijfsprocessen heeft aangepast (en daalt in het midden- en grootbedrijf).

Vergelijking MKB in de topsectoren met het totale MKB

Om gevoel te krijgen voor de mate van innovativiteit van het MKB in de topsectoren, zijn in het voorjaar 2013 (grotendeels) dezelfde vragen voorgelegd aan het totale Nederlandse MKB door middel van een meting met het MKB-Beleidspanel. In dit rapport wordt voor een deel van de innovatie-indicatoren de vergelijking tussen het MKB in de topsectoren en het totale Nederlandse MKB gemaakt. In beide gevallen is het MKB gedefinieerd als bedrijven met 1-249 werkzame personen.

MKB in topsectoren is duidelijk innovatiever dan het totale Nederlandse MKB

Op alle indicatoren van innovatie waarvoor vergelijking van de mate van innovativiteit mogelijk is, laat het MKB in de topsectoren betere scores dan het totale MKB zien.

Innovatie-inputs:

- Er wordt door de MKB-bedrijven in de topsectoren vaker *tijd* geïnvesteerd in de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten, of verbeteringen in het productieproces dan door de bedrijven in het totale MKB (65% versus 56%).
- Er worden daarnaast vaker ook *middelen* in dergelijke vernieuwingsactiviteiten geïnvesteerd (54% versus 47%).
- Er wordt iets vaker meer dan een kwart van de arbeidsinzet aan deze vernieuwingsactiviteiten besteed.

Innovatieproces:

- Het MKB in de topsectoren werkt bij hun vernieuwingsactiviteiten aanzienlijk vaker samen dan het totale MKB (48% versus 31%).
- Alle verschillende typen samenwerkingspartners zijn daarbij van groter belang in het topsector-MKB, met name de kennisinstellingen (38% versus 15%).
- Opvallend is dat het belang van buitenlandse samenwerkingspartners in het totale MKB groter is dan in het topsector-MKB, waarvoor de regio belangrijker is.
- Het percentage bedrijven dat 'voortdurend vernieuwen' als onderdeel van de bedrijfsstrategie heeft, is onder het MKB in de topsectoren groter dan onder het totale MKB (57% versus 45%).
- Ook het percentage bedrijven dat hun plan voor de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten op schrift heeft vastgelegd, is onder het topsector-MKB hoger dan onder het totale MKB (24% versus 17%).

Innovatie-outputs:

- Er zijn in het MKB in de topsectoren de afgelopen drie jaar vaker nieuwe producten en diensten geïntroduceerd dan in het totale MKB (47% versus 38%).
- Vernieuwingen in het productieproces zijn in de afgelopen drie jaar vaker doorgevoerd in het MKB in de topsectoren dan in het totale MKB (37% versus 20%).
- En aanpassingen in de organisatie van de bedrijfsprocessen zijn in dezelfde periode ook wat vaker doorgevoerd dan in het totale MKB (40% versus 35%).

Deze resultaten laten duidelijk zien dat het MKB in de topsectoren – zoals verwacht – innovatiever is dan het totale MKB.

1 Inleiding

Eerste meting van de innovativiteit topsectoren vond plaats in najaar 2012

In het najaar van 2012 is de innovativiteit van de topsectoren in kaart gebracht aan de hand van diverse indicatoren die zicht geven op de verschillende aspecten van innovativiteit: de innovatie-inputs, het innovatieproces en de innovatie-outputs. De onderliggende gegevens zijn op bedrijfsniveau verzameld onder bedrijven met 1 of meer werkzame personen in de negen topsectoren. Daartoe heeft een telefonische meting onder het Nederlandse Topsectorenpanel plaatsgevonden.¹ Deze meting duiden we in de voor u liggende rapportage kortweg aan met 'meting 2012'. Het betreft onder andere de volgende gegevens:

- Innovatie-inputs: investeringen qua tijd en middelen in de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten of de verbetering van het productieproces, en het gebruik van fiscale innovatieregelingen.
- Innovatieproces: samenwerking bij de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten of de verbetering van het productieproces, bekendheid met het topsectorenbeleid.
- Innovatie-outputs: introductie van nieuwe producten/diensten, vernieuwing van het productieproces, en aanpassingen in de organisatie van de bedrijfsprocessen.

De inzichten zijn in april 2013 gepubliceerd.²

Tweede meting in voorjaar 2013: zicht op eerste ontwikkelingen

De meting in het najaar 2012 heeft plaatsgevonden als een zogenoemde nulmeting met de intentie om later de ontwikkelingen van de innovativiteit van de topsectoren te kunnen volgen. In het voorjaar 2013 heeft daartoe een volgende meting onder het Topsectorenpanel plaatsgevonden – een zogenoemde éénmeting – waardoor we in staat zijn nu de eerste ontwikkelingen qua innovativiteit van de topsectoren in beeld te brengen.³ Daarnaast zijn in 2013 enkele aanvullende indicatoren van het innovatieproces in kaart gebracht: nieuwe samenwerking door de topsectorenaanpak, ervaren knelpunten bij vernieuwing, voortdurend vernieuwen als onderdeel van de bedrijfsstrategie, en ontwikkelingsplannen op schrift gesteld.⁴ Deze meting duiden we in deze rapportage kortweg aan met 'meting 2013'.

De voor u liggende rapportage doet verslag van de ontwikkelingen die zich voor hebben gedaan in de periode najaar 2012-voorjaar 2013, alsmede van de aanvullende indicatoren die in 2013 voor de topsectoren voor het eerst gemeten zijn.

Benchmarkgegevens voor het MKB met 1-249 werkzame personen in de topsectoren

Om gevoel te krijgen voor de mate van innovativiteit van het MKB in de topsectoren, hebben we (grotendeels) dezelfde vragen voorgelegd aan het Nederlandse MKB met 1-249 werkzame personen. In het voorjaar 2013 heeft een meting met het MKB-Beleidspanel plaatsgevonden, waarover in oktober 2013 is gepubliceerd.⁵ In onderhavige rapportage zal het MKB met 1-249 werkzame personen in de topsectoren afgezet worden tegen het totale Nederlandse MKB (met 1-249 werkzame personen).

De volgende hoofdstukken gaan achtereenvolgens in op de innovatie-inputs (hoofdstuk 2), het innovatieproces (hoofdstuk 3) en de innovatie-outputs (hoofdstuk 4).

¹ Zie voor een uitgebreide beschrijving van het Topsectorenpanel: Ruud Hoevenagel (2013), Topsectorenpanel: methodologische verantwoording, Panteia, Zoetermeer.

² Y.M. Prince (2013), Topsectoren in beeld. De innovativiteit van de topsectoren in 2012, Panteia, Zoetermeer.

³ Zie Bijlage 1 voor een beschrijving van de opzet van het panel, het aantal bedrijven dat aan de diverse metingen heeft meegedaan, een korte beschrijving van de betrouwbaarheid van de resultaten en de significantie van de geconstateerde verschillen.

⁴ Zie Bijlage 2 voor de vragenlijst die in het voorjaar 2013 is gehanteerd.

⁵ S.T. Doove en Y.M. Prince (2013), De innovativiteit van het MKB in 2013, Panteia, Zoetermeer.

Voor de grootteklassen die in deze rapportage onderscheiden worden, gebruiken we de volgende traditionele benamingen en definities:

- kleinbedrijf: bedrijven met 1-9 werkzame personen;
- middenbedrijf: bedrijven met 10-99 werkzame personen;
- grootbedrijf: bedrijven met 100 of meer werkzame personen.

Daar waar in deze rapportage de bevindingen van het MKB in de topsectoren afgezet worden tegen die van het totale Nederlandse MKB, wordt de Europese benaming en definitie gehanteerd:

- MKB: bedrijven met 1-249 werkzame personen.

2 Innovatie-inputs

2.1 Investerings in tijd en middelen

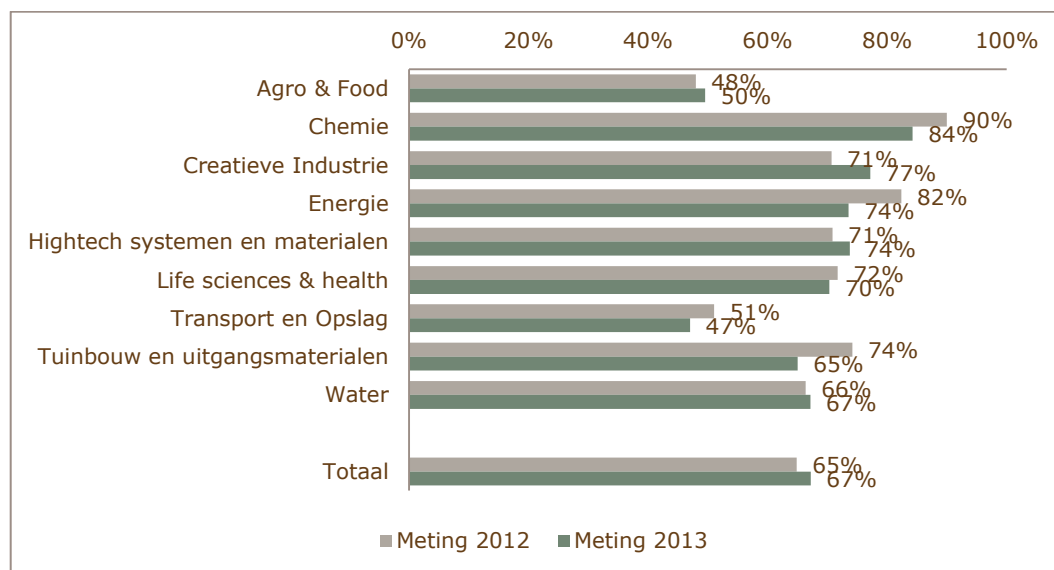
2.1.1 Mate van investeringen

Nu iets vaker tijd maar minder vaak geld geïnvesteerd in vernieuwingen

In het voorjaar van 2013 geeft 67% van de bedrijven in de topsectoren aan in de afgelopen 12 maanden tijd geïnvesteerd te hebben in de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten of verbeteringen van het productieproces. Daarnaast heeft van deze 67% ruim de helft (54%) van de bedrijven in dezelfde periode ook middelen geïnvesteerd in deze vernieuwingsactiviteiten.

In 2012 werd door bedrijven in de topsectoren zowel qua tijd als qua geld vrijwel in dezelfde orde van grootte geïnvesteerd in vernieuwingen: echter in 2013 heeft een iets hoger percentage (67% vs. 65% in 2012⁶) tijd, en een lager percentage (54% vs. 58% in 2012) bedrijven daarnaast ook geld geïnvesteerd in vernieuwingen. Mogelijk is dit een gevolg van de aanhoudende laagconjunctuur, waardoor minder snel overgegaan wordt tot het maken van out-of-pocket uitgaven.

figuur 2.1 Mate van investeringen in vernieuwing qua tijd in de topsectoren, in de afgelopen 12 maanden, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Chemie investeert relatief vaak tijd én middelen in vernieuwingsactiviteiten

Figuur 2.1 en figuur 2.2 laten zien dat de mate waarin tijd en middelen worden geïnvesteerd in vernieuwingen varieert tussen de topsectoren. Enkele bevindingen voor 2013 zijn:

- Bedrijven in de Chemie – ondanks een afname van 2012 naar 2013 – investeren het meest frequent tijd en middelen in vernieuwingen. Bedrijven in

⁶ Ter indicatie: een toename van 2% voor het totaal van de topsectoren betreft 5.500 bedrijven (gebaseerd op het totaal aantal bedrijven in de topsectoren in 2011, ontleend aan CBS (2012), Monitor topsectoren: methodebeschrijving en tabellenset, Den Haag/Heerlen).

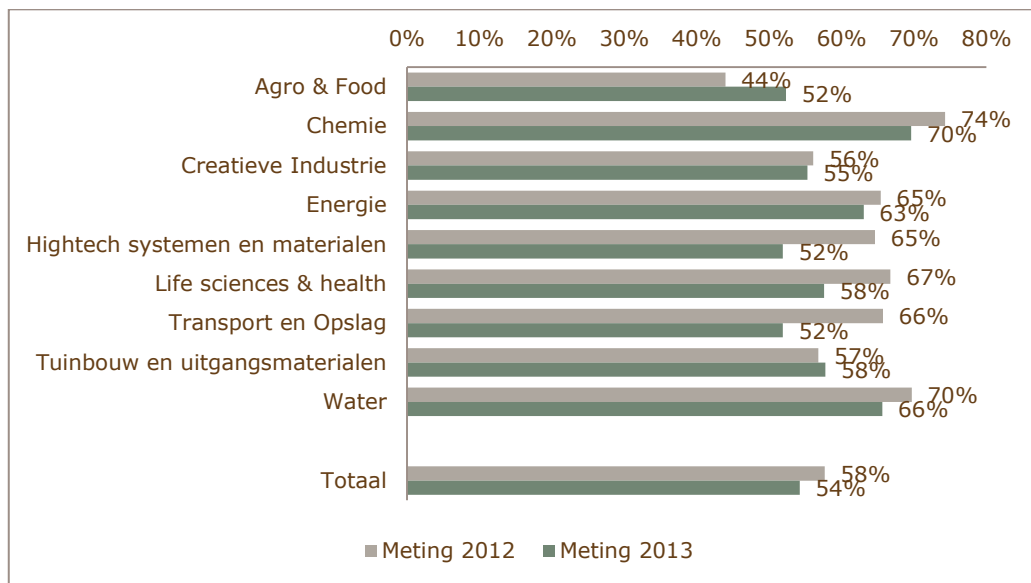

de Creatieve industrie investeren relatief vaak tijd, en bedrijven in de topsector Water juist relatief vaak middelen in vernieuwingen.

- De sectoren Agro & Food, en Transport en Opslag besteden zowel qua tijd als qua middelen relatief minder aan vernieuwingsactiviteiten. Ook in de sector Hightech systemen en materialen worden relatief minder vaak middelen geïnvesteerd in vernieuwingen.

Vier topsectoren laten behoorlijke verandering qua tijdsinvestering zien
 Wat betreft het investeren van tijd in vernieuwingen (zie figuur 2.1) zijn er in vijf topsectoren geen grote veranderingen opgetreden tussen 2012 en 2013. In vier topsectoren is echter sprake van een behoorlijke verandering. De grootste verandering is te zien in de topsectoren Tuinbouw en uitgangsmaterialen en Energie: in vergelijking met het najaar 2012 gaven in het voorjaar 2013 respectievelijk 9 en 8 procentpunten minder bedrijven aan tijd te hebben geïnvesteerd in vernieuwingsactiviteiten in de afgelopen 12 maanden. In de Chemie is het percentage bedrijven dat tijd investeert in vernieuwingsactiviteiten ook gedaald, met 6 procentpunten. Daarentegen is dit percentage in de Creatieve Industrie gestegen met 6 procentpunten.

figuur 2.2 Naast tijd ook middelen geïnvesteerd in vernieuwingen in de topsectoren, in de afgelopen 12 maanden, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Naast tijd ook middelen investeren is ook flink veranderd in vier topsectoren
 Tussen het najaar 2012 en het voorjaar 2013 hebben zich in vier topsectoren behoorlijke veranderingen voorgedaan in de mate waarin naast tijd ook middelen zijn geïnvesteerd:

- In de sectoren Transport en Opslag, Hightech systemen en materialen, en Life sciences & health gaven in 2013 in vergelijking met 2012 relatief minder bedrijven aan naast tijd ook middelen te hebben geïnvesteerd in vernieuwingsactiviteiten in de afgelopen 12 maanden: respectievelijk 14, 13 en 9 procentpunten minder.

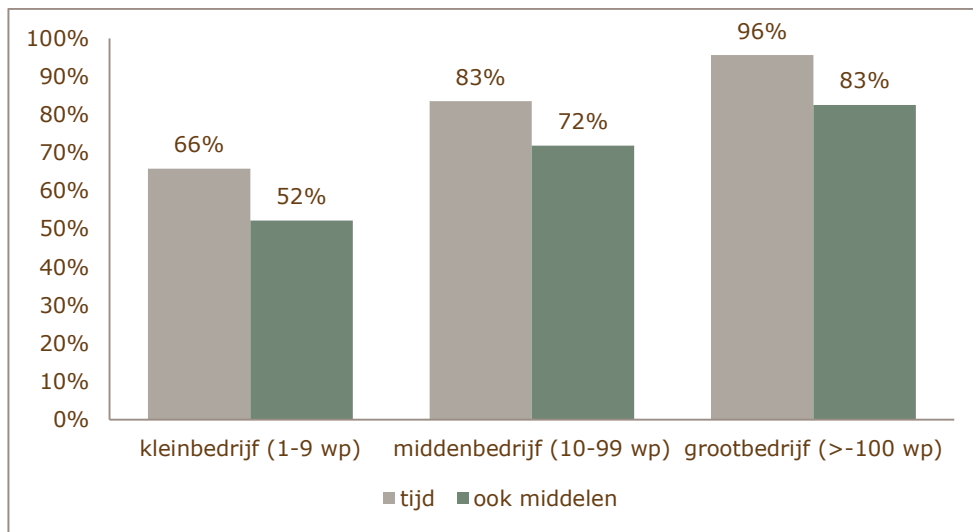
- Daarentegen steeg dit percentage bedrijven in de sector Agro & Food: het percentage bedrijven dat naast tijd ook middelen heeft geïnvesteerd, is gestegen met 8 procentpunten.

In de overige sectoren deden zich geen grote veranderingen voor tussen 2012 en 2013 in de mate waarin naast tijd ook middelen werden geïnvesteerd in vernieuwing.

Mate van vernieuwingsinvesteringen neemt toe met de grootteklasse

In 2013 gold, net als in 2012, dat het percentage bedrijven in de topsectoren dat tijd investeert in vernieuwingsactiviteiten, evenals het percentage dat daarnaast ook middelen investeert, duidelijk toeneemt met de grootteklasse. Zie figuur 2.3.

figuur 2.3 Mate van investeringen in vernieuwingen qua tijd en middelen in de topsectoren, naar grootteklasse, in de afgelopen 12 maanden, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

Alleen het kleinbedrijf laat een toename van investeerders qua tijd zien

Vergelijking met de percentages gemeten in het najaar van 2012 laat zien dat alleen in het kleinbedrijf meer bedrijven (toename van 3 procentpunt) in de afgelopen 12 maanden tijd hebben geïnvesteerd in vernieuwingsactiviteiten; bij het middenbedrijf is dit afgenomen (met 4 procentpunt) en bij het grootbedrijf heel licht afgenomen (met 1 procentpunt). Zie figuur 2.4. In alle grootteklassen werd in het voorjaar 2013 in vergelijking met het najaar 2012 relatief minder vaak naast tijd *ook middelen* geïnvesteerd in vernieuwingsactiviteiten.

figuur 2.4 Verandering in procentpunten van de mate van investeringen door bedrijven die de afgelopen 12 maanden tijd, en daarnaast ook middelen in vernieuwingsactiviteiten hebben geïnvesteerd, in de topsectoren, naar grootteklasse, verandering voorjaar 2013 ten opzichte van najaar 2012

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

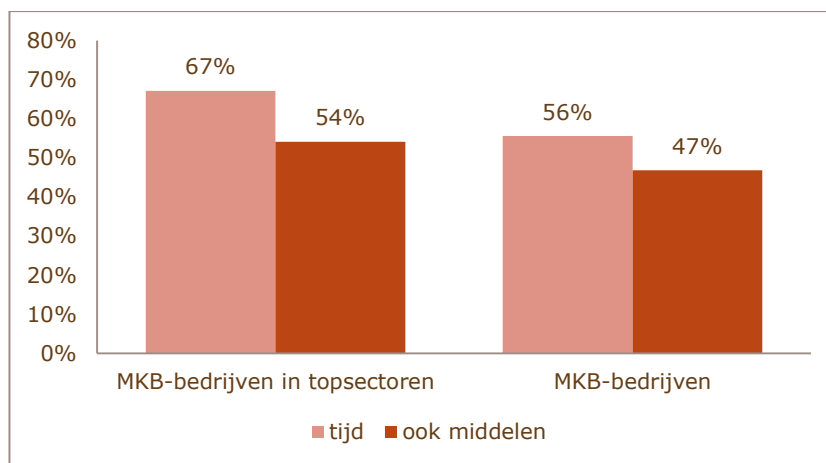
MKB in de topsectoren investeert vaker tijd en daarnaast ook middelen in vernieuwingsactiviteiten dan het totale MKB

Een vergelijking van het MKB met 1-249 werkzame personen in de topsectoren met het totale Nederlandse MKB (zie figuur 2.5) laat zien dat het MKB in de topsectoren vaker tijd investeert in vernieuwingsactiviteiten (67% versus 56%).⁷ Daarnaast besteden ook meer MKB-bedrijven in de topsectoren middelen daaraan (54%) in vergelijking met het totale gemiddelde MKB in Nederland (47%).

⁷ De percentages voor het MKB met 1-249 werkzame personen in de topsectoren komen overeen met die van het totaal in de topsectoren, omdat wordt afgerond op nul decimalen. Dat komt omdat het grootbedrijf qua aantal bedrijven een relatief zeer klein gewicht in de schaal legt. Meer dan 99% van de bedrijven (in 2011 99,8%) in de topsectoren behoort tot het MKB. Als we zouden afronden op decimalen dan zou wel een heel klein verschil zichtbaar worden. Dit geldt voor alle indicatoren in deze rapportage.

figuur 2.5 Mate van investeringen in vernieuwingen qua tijd en middelen in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), in de afgelopen 12 maanden, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

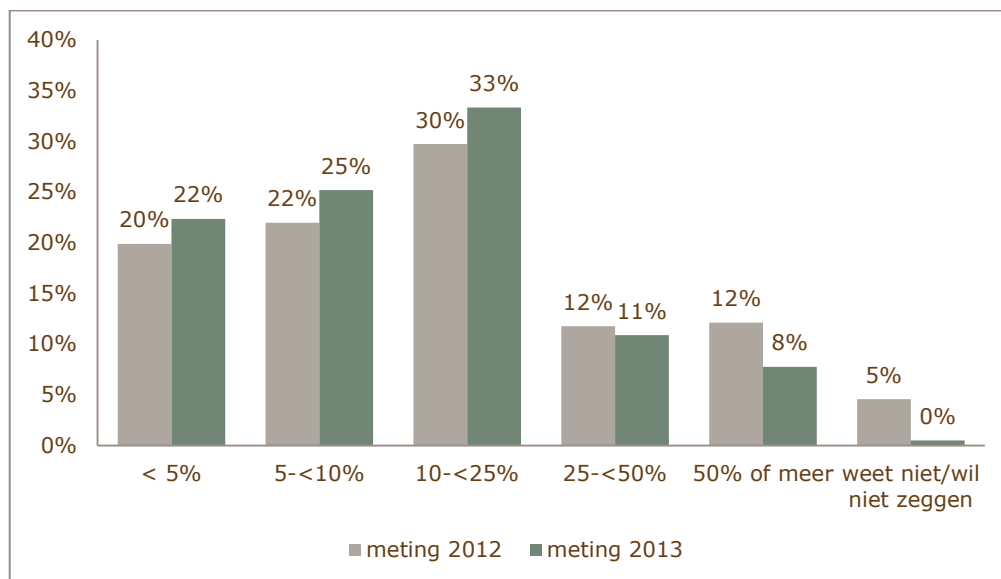
2.1.2 Mate van arbeidsinzet

Minder procentuele arbeidsinzet voor vernieuwingen dan in 2012

De bedrijven die tijd hebben geïnvesteerd in product/dienstontwikkeling of de verbetering van het productieproces, hebben een schatting gegeven van de hoeveelheid tijd die daarmee gemoeid is. Zie figuur 2.6. Tussen het najaar 2012 en het voorjaar 2013 zijn hier per tijds categorie weliswaar geen grote veranderingen in opgetreden, de grote lijn in de ontwikkeling van de arbeidsinzet is echter wel dat er in 2013 qua tijdsbesteding een minder groot percentage aan vernieuwingsactiviteiten besteed wordt dan in 2012.

figuur 2.6 Geschat % van de arbeidsinzet besteed aan vernieuwingsactiviteiten in de topsectoren, door bedrijven die in de afgelopen 12 maanden tijd in vernieuwingen hebben geïnvesteerd, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

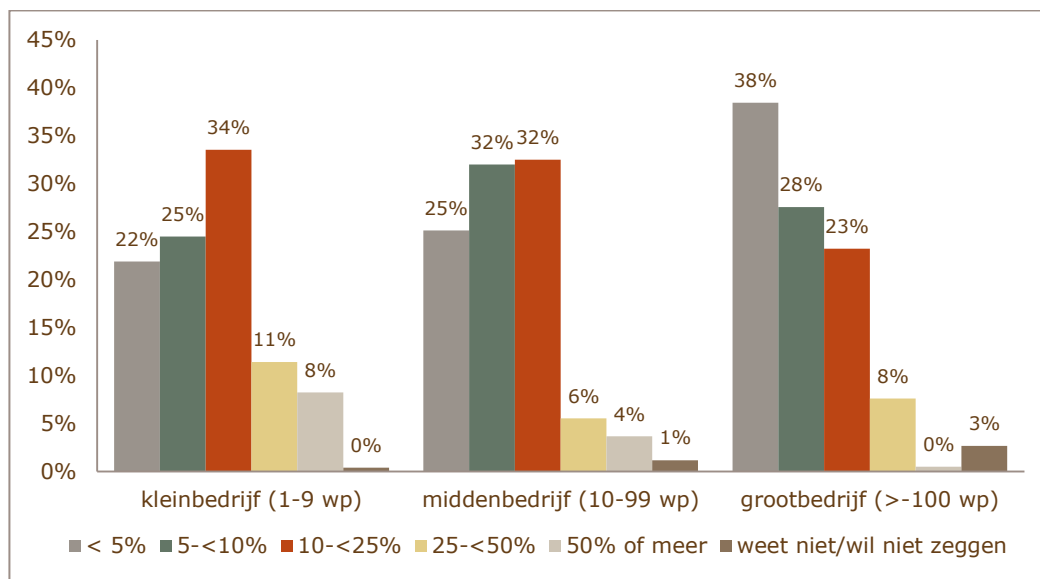
Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

In 2013 besteedde, net als in 2012, circa een derde van de bedrijven 10 tot 25% van de arbeidstijd aan vernieuwingsactiviteiten. In 2013 gaf 8% (12% in 2012) aan meer dan de helft van de tijd hierin te steken. Zowel in 2012 als in 2013 besteedde ongeveer een kwart 5 tot 10% van de tijd hieraan. Bij beide metingen gaf ongeveer een vijfde van de bedrijven aan dat zij minder dan 5% van de arbeidsinzet aan vernieuwingsactiviteiten besteden.

Procentuele arbeidsinzet voor vernieuwingen neemt af met grootteklasse
 Figuur 2.7 laat de verschillen tussen de grootteklassen in 2013 zien. In het grootbedrijf (met meer dan 100 werkzame personen) wordt door bedrijven die tijd investeren in vernieuwingen relatief vaak minder dan 5% van de tijd geïnvesteerd in vernieuwingsactiviteiten. In het middenbedrijf (10-99 w.p.) wordt relatief vaak 5 tot 10% van de arbeidsinzet besteed aan vernieuwingen. Meer dan een kwart of zelfs meer dan de helft van de arbeidsinzet inzetten voor vernieuwingsactiviteiten wordt relatief het vaakst gedaan door bedrijven in het kleinbedrijf (1-9 w.p.). Dit beeld komt overeen met dat in het najaar van 2012. De omvang van de arbeidsinzet moet uiteraard wel in verhouding gezien worden tot de relatieve bedrijfsomvang in de diverse grootteklassen.

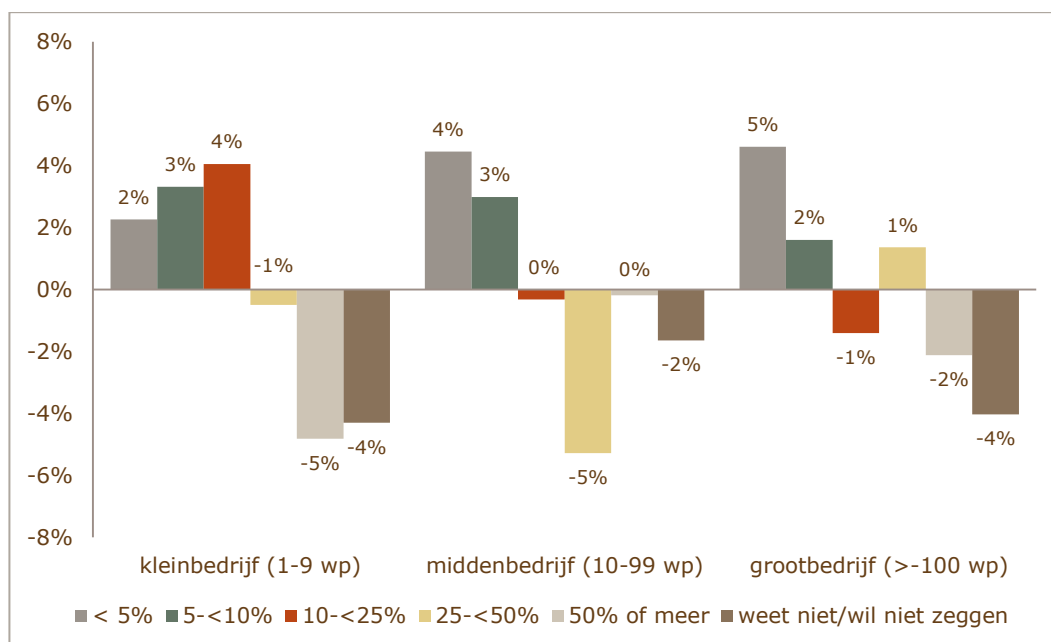

figuur 2.7 Geschat % van de arbeidsinzet besteed aan vernieuwingsactiviteiten in de topsectoren, door bedrijven die in de afgelopen 12 maanden tijd in vernieuwingen hebben geïnvesteerd, naar grootteklasse, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

figuur 2.8 Verandering in procentpunten van geschat % van de arbeidsinzet, door bedrijven die de afgelopen 12 maanden tijd in vernieuwingsactiviteiten hebben geïnvesteerd, naar grootteklasse, verandering voorjaar 2013 ten opzichte van najaar 2012

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

In alle grootteklassen verschuiving naar minder arbeidsinzet

In figuur 2.8 is de verandering in procentpunten weergegeven van de meting in het voorjaar 2013 ten opzichte van de meting in het najaar 2012 naar grootteklasse.⁸ De opvallendste veranderingen zijn:

- In het kleinbedrijf hebben in 2013, in vergelijking met 2012, 5 procentpunten minder bedrijven meer dan 50% van de arbeidsinzet aan vernieuwingen besteed, en in totaal hebben 9 procentpunten meer bedrijven minder dan 25% daaraan besteed.
- In het middenbedrijf hebben in 2013, in vergelijking met 2012, 5 procentpunten minder bedrijven 25 tot 50% van de arbeidsinzet besteed aan vernieuwingsactiviteiten, en in totaal hebben 7 procentpunten meer bedrijven minder dan 10% daaraan besteed.
- In het grootbedrijf hebben in 2013, in vergelijking tot 2012, 5 procentpunt meer bedrijven minder dan 5% van de arbeidstijd in vernieuwingen geïnvesteerd.

Energie, en Life sciences & health besteden relatief vaak meer dan de helft van de arbeidstijd aan vernieuwingen

Van de bedrijven die in 2013 in de afgelopen 12 maanden tijd hebben geïnvesteerd in vernieuwingen, staken in de sectoren Energie, en Life sciences & health relatief veel bedrijven (bijna 1 op de 8 bedrijven) maar liefst 50% of meer van de arbeidsinzet in vernieuwingsactiviteiten. Zie tabel 2.1. In de Agro & Food, Tuinbouw en uitgangsmaterialen, Transport en Opslag, en Water bevinden zich relatief veel bedrijven (meer dan de helft) die minder dan 10% van de arbeidsinzet aan vernieuwingsactiviteiten besteden.

tabel 2.1 Geschat % van de arbeidsinzet besteed aan vernieuwingsactiviteiten in de topsectoren, door bedrijven die in de afgelopen 12 maanden tijd in vernieuwingen hebben geïnvesteerd, gemeten in voorjaar 2013

Topsector	< 5%	5-<10%	10-<25%	25-<50%	Weet	
					50% of meer	niet/wil niet zeggen
Agro & Food	44	35	15	4	1	0
Chemie	15	24	43	10	7	1
Creatieve industrie	13	19	41	16	10	1
Energie	7	37	25	18	13	1
Hightech systemen en mat.	20	28	33	10	8	0
Life sciences & health	19	25	36	8	13	0
Transport en Opslag	32	25	32	4	6	1
Tuinbouw en uitgangsmat.	34	32	25	4	5	0
Water	21	33	24	9	9	5

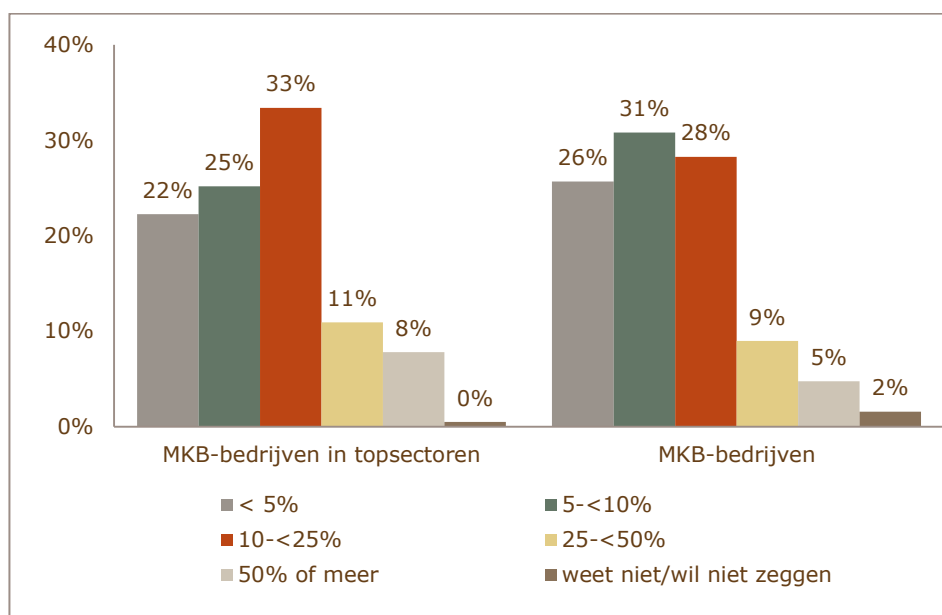
Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

⁸ Hierbij dient opgemerkt te worden dat er 1% verschil kan zitten tussen de hier gepresenteerde mutaties die berekend zijn op basis van de niveaucijfers zonder afronding, en de vergelijking van de gepresenteerde niveaugegevens in dit rapport over 2013 en de rapportage over 2012, waarin deze niveaugegevens wel afgerond zijn. Dat geldt voor alle mutaties die in dit rapport opgenomen zijn.

MKB in topsectoren besteedt iets vaker meer dan een kwart van de arbeidsinzet aan vernieuwingen in vergelijking met het totale MKB
 Er doen zich geen heel grote verschillen voor in de mate van arbeidsinzet t.b.v. vernieuwing (door de bedrijven die daarin tijd investeren) tussen het MKB in de topsectoren en het totale MKB. Figuur 2.9 laat de verschillen zien. Het totale MKB besteedt in vergelijking met het topsector-MKB vaker minder dan 10% van de arbeidstijd aan vernieuwingsactiviteiten, terwijl dat in het MKB in de topsectoren iets vaker 10-25% of meer dan 25% is. Eerder hebben we gezien dat het percentage bedrijven dat überhaupt tijd in vernieuwingen investeert behoorlijk wat hoger ligt in het MKB in de topsectoren dan in het totale MKB: 67% versus 56%.

figuur 2.9 Geschat % van de arbeidsinzet besteed aan vernieuwingsactiviteiten in het MKB in de topsectoren en het totale MKB, door bedrijven die in de afgelopen 12 maanden tijd in vernieuwingen hebben geïnvesteerd, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

2.2 Gebruik van fiscale innovatieregelingen

Topsectorbedrijven verwachten in 2013 veel gebruik te maken van fiscale innovatieregelingen

Acht procent van de bedrijven die in het voorjaar 2013 in het Topsectorenpanel ondervraagd zijn, geeft aan dat zij in 2012 gebruik hebben gemaakt van fiscale regelingen die bedoeld zijn om de innovatie van het Nederlandse bedrijfsleven te stimuleren, zoals de WBSO, RDA of de Innovatiebox. Bijna het dubbele aantal bedrijven (15%) geeft op dat moment aan dat zij denken in 2013 gebruik te maken van dergelijke fiscale innovatieregelingen.

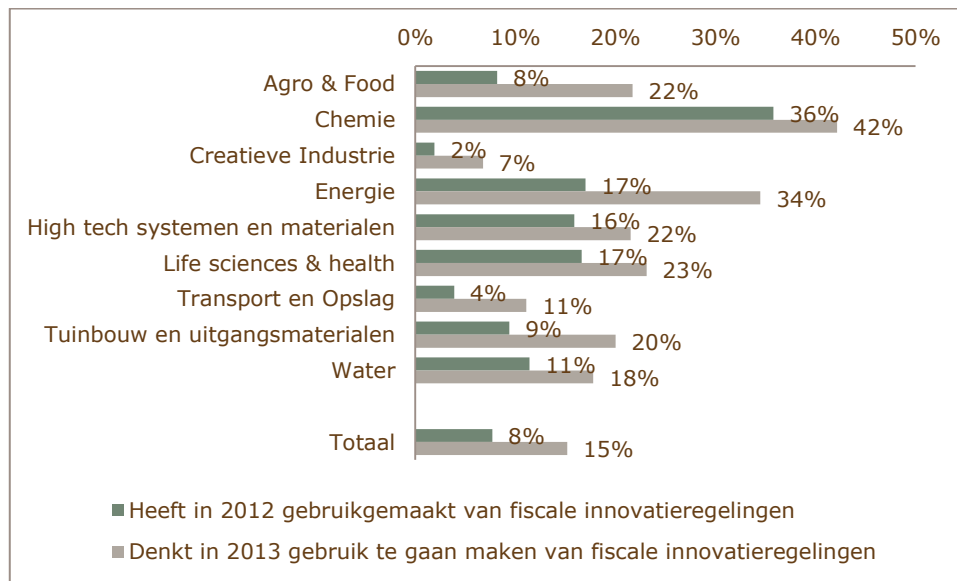
Veel gebruik van fiscale innovatieregelingen in de Chemie

In de Chemie werd in 2012, met ruim één op de drie bedrijven, het vaakst gebruik gemaakt van fiscale innovatieregelingen. Zij verwachten dat in 2013 nog vaker te

gaan doen. Zie figuur 2.10. Bedrijven in de Creatieve Industrie en de Transport en Opslag hebben in 2012 het minst vaak gebruik gemaakt van deze regelingen. In alle sectoren zijn bedrijven veel vaker dan in 2012 gebeurd, van plan om in 2013 gebruik te maken van de fiscale innovatieregelingen. Vooral in de Energie en de Agro & Food is er een groot verschil tussen het aantal bedrijven dat in 2012 gebruik heeft gemaakt van de regelingen en het aantal bedrijven dat dat in 2013 van plan is te doen.

figuur 2.10 Mate van (verwacht) gebruik van fiscale innovatieregelingen, zoals WBSO, RDA en de Innovatiebox in de topsectoren, gemeten in voorjaar 2013

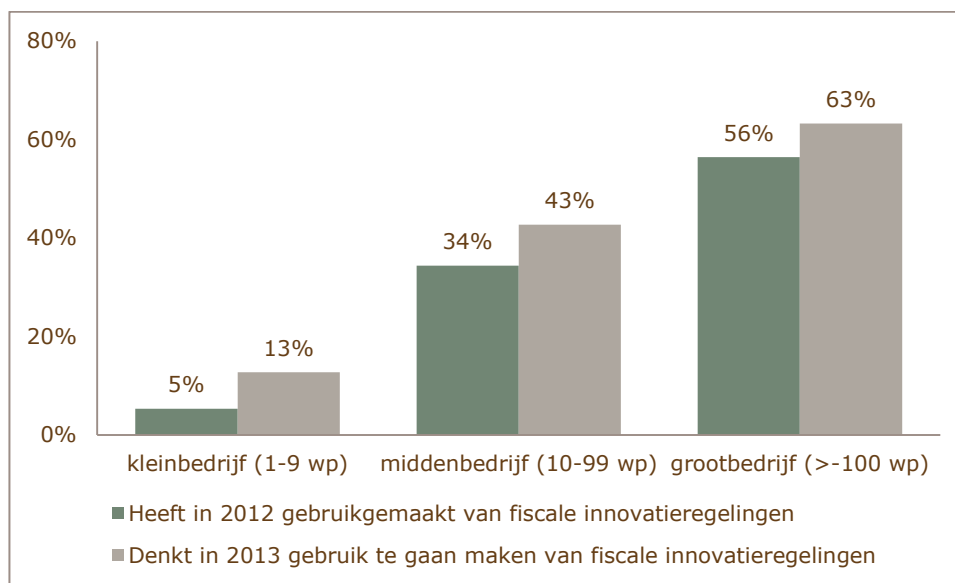
Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

Gebruik en verwacht gebruik nemen toe met de grootteklasse

De mate van gebruik van fiscale innovatieregelingen, zoals de WBSO, RDA en de Innovatiebox in 2012 neemt duidelijk toe met de grootteklasse. Zie figuur 2.11. Maakt in het kleinbedrijf (met 1-9 werkzame personen) slechts 1 op de 20 bedrijven gebruik van de regelingen, in het grootbedrijf (met meer dan 100 werkzame personen) is dat bij meer dan de helft van de bedrijven het geval. Ook het verwachte gebruik van de fiscale innovatieregelingen in 2013 neemt toe met de grootteklasse. In alle grootteklassen denkt men in 2013 meer gebruik van de regelingen te maken dan in 2012 gedaan is.

figuur 2.11 Mate van (verwacht) gebruik van fiscale innovatieregelingen, zoals WBSO, RDA en de Innovatiebox, naar grootteklasse, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

3 Innovatieproces

3.1 Samenwerking

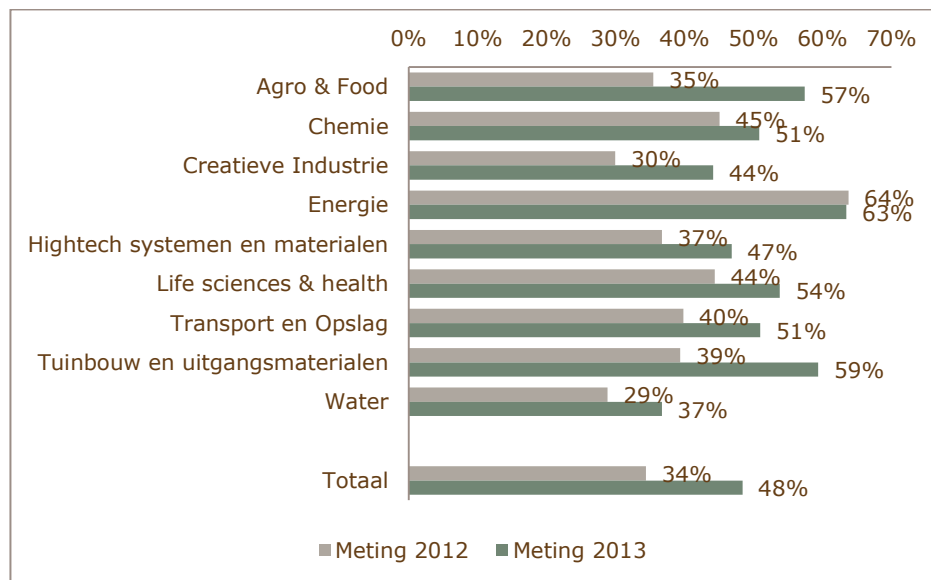
3.1.1 Mate van samenwerking

Mate van samenwerking bij vernieuwingsactiviteiten gestegen

Figuur 3.1 laat zien in welke mate door de bedrijven in de (verschillende) topsectoren wordt samengewerkt bij de ontwikkeling van nieuwe producten/diensten of de verbetering van het productieproces in de afgelopen 12 maanden. In het najaar 2012 werd door een derde (34%) van de bedrijven samengewerkt bij dergelijke vernieuwingsactiviteiten; in het voorjaar 2013 is dit gestegen tot bijna de helft van de bedrijven (48%). Het betreft percentages van de bedrijven die in de afgelopen 12 maanden *tijd* hebben geïnvesteerd in de ontwikkeling van nieuwe producten/diensten of verbeteringen van het productieproces.

In vrijwel alle sectoren is sprake van een behoorlijke stijging in het percentage bedrijven dat samenwerkt bij vernieuwingsactiviteiten, behalve in de Energie. Met name de stijgingen in de Agro & Food, en Tuinbouw en uitgangsmaterialen zijn groot te noemen.

figuur 3.1 Mate van samenwerking in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die de afgelopen 12 maanden verricht zijn, percentages van de bedrijven die tijd hebben geïnvesteerd in dergelijke activiteiten, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

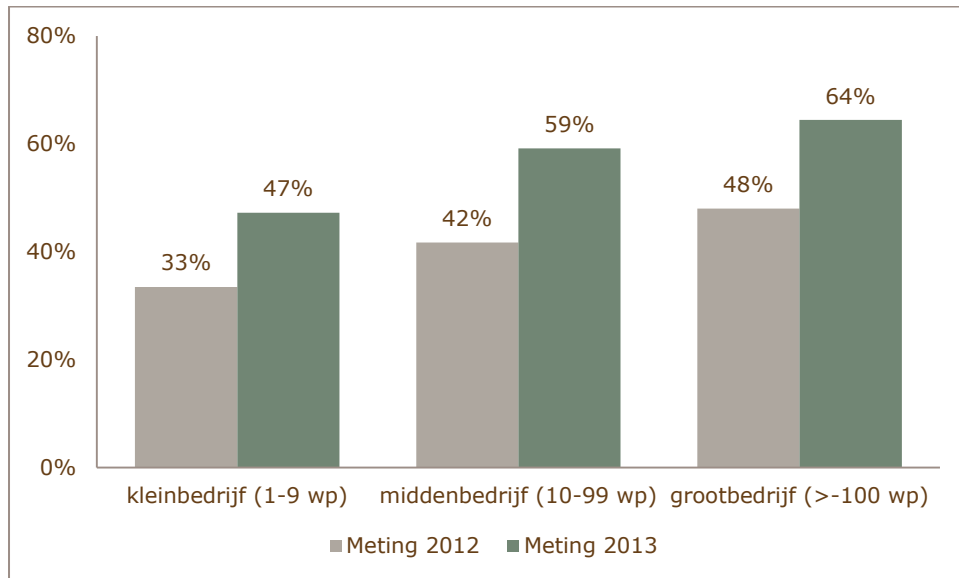
Mate van samenwerking is in alle grootteklassen toegenomen

De mate van samenwerking bij vernieuwingsactiviteiten neemt toe met de grootteklasse van het bedrijf. Zie figuur 3.2. In 2012 werkte in het grootbedrijf bijna de helft van de bedrijven op dit gebied samen, in 2013 is dit gestegen tot bijna twee derde. In het kleinbedrijf was dat in 2012 bij een derde van de bedrijven het geval, in

2013 is dit gestegen naar bijna de helft van de bedrijven. Ook in het middenbedrijf is sprake van een behoorlijke stijging: van 42% naar 59%.

figuur 3.2 Mate van samenwerking in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die de afgelopen 12 maanden verricht zijn, percentages van de bedrijven die tijd hebben geïnvesteerd in dergelijke activiteiten, naar grootteklasse, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

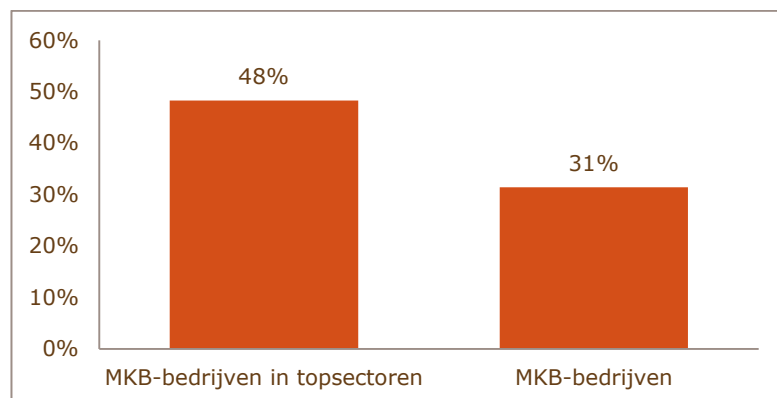
Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Meer samenwerking bij vernieuwingsactiviteiten in het MKB in de topsectoren dan in het totale MKB

Bij vernieuwingsactiviteiten zoals de ontwikkeling van nieuwe producten/diensten of verbetering van het productieproces wordt in het totale MKB in mindere mate samengewerkt dan in het MKB in de topsectoren: door bijna een derde (31%) versus bijna de helft (48%) van de bedrijven. Zie ook figuur 3.3.

figuur 3.3 Mate van samenwerking bij vernieuwingsactiviteiten die de afgelopen 12 maanden verricht zijn in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), percentages van de bedrijven die tijd hebben geïnvesteerd in dergelijke activiteiten, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

3.1.2 Typen samenwerkingspartners

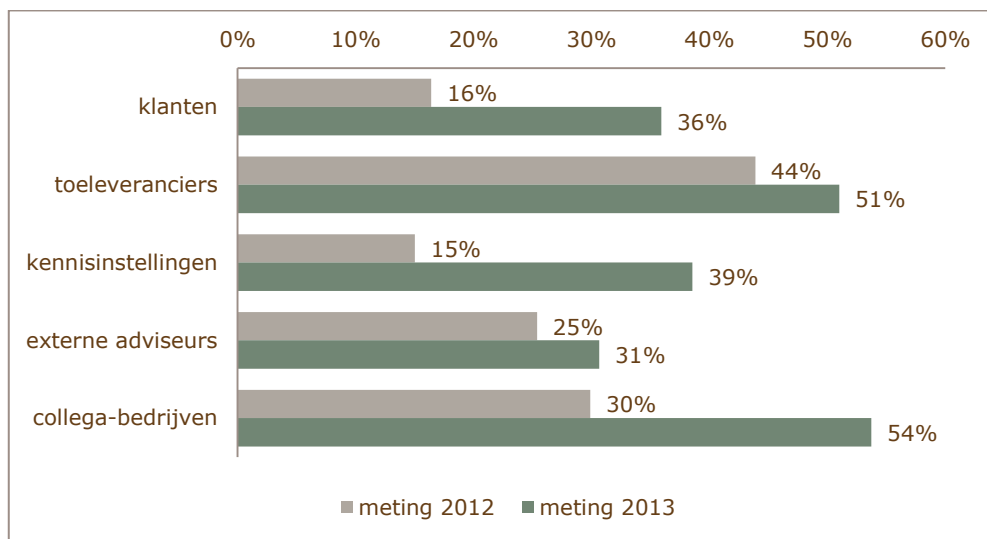
Vooraf toename samenwerking met klanten, kennisinstellingen en collega-bedrijven

De bedrijven in de topsectoren werken in 2013 bij hun vernieuwingsactiviteiten met veel verschillende partijen samen: zie figuur 3.4. Zowel in 2012 als in 2013 gaven relatief veel bedrijven aan samen te hebben gewerkt met toeleveranciers. In 2013 wordt door meer dan de helft van de bedrijven samengewerkt met toeleveranciers en collega-bedrijven. Het betreft percentages van de bedrijven die in de afgelopen 12 maanden hebben samengewerkt bij de ontwikkeling van nieuwe producten/diensten of verbeteringen van het productieproces.

In vergelijking met het najaar 2012 werd er in het voorjaar 2013 door bedrijven in de topsectoren met alle typen samenwerkingspartners vaker samengewerkt. Dit is niet verwonderlijk, aangezien we al zagen dat meer bedrijven zijn gaan samenwerken. Er is met name sprake van een grote toename in de frequentie waarmee bedrijven met kennisinstellingen, collega-bedrijven en klanten samenwerken ten behoeve van product- of dienstontwikkeling of de verbetering van het productieproces. Het toegenomen belang van zowel de collega-bedrijven als de kennisinstellingen is waarschijnlijk voor een (groot) deel het gevolg van de ingezette topsectorenaanpak.

figuur 3.4 Typen samenwerkingspartners in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden verricht zijn, percentages van de samenwerkende bedrijven, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Creatieve industrie werkt relatief veel samen met collega-bedrijven, Agro & Food, en Tuinbouw en uitgangsmaterialen met externe adviseurs

Tabel 3.1 laat voor 2013 de verschillen tussen de sectoren zien in de mate waarin wordt samengewerkt met verschillende typen samenwerkingspartners bij vernieuwingsactiviteiten die in de laatste 12 maanden uitgevoerd zijn. Het betreft percentages van de bedrijven die in de afgelopen 12 maanden hebben samengewerkt bij de ontwikkeling van nieuwe producten/diensten of verbeteringen van het productieproces. Er is grote variatie in de mate waarmee bedrijven in de topsectoren met de verschillende typen partners samenwerken. De bedrijven in de sectoren Chemie, en Energie werken relatief veel (de helft of meer van de bedrijven) samen met klanten. In de Chemie, en Energie wordt ook door relatief veel bedrijven (meer dan de helft van de bedrijven) samengewerkt met kennisinstellingen. Met toeleveranciers wordt in de meeste sectoren veel samengewerkt; door meer dan de helft tot bijna twee derde van de bedrijven, behalve in de Creatieve Industrie (37%). In de Creatieve Industrie wordt juist veel samengewerkt met collega-bedrijven, evenals in de Transport en Opslag. Externe adviseurs worden relatief vaak ingezet door bedrijven in de Agro & Food, en Tuinbouw en uitgangsmaterialen (door respectievelijk 50% en 47% van de bedrijven).

tabel 3.1 Typen samenwerkingspartners in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden verricht zijn, percentages van de samenwerkende bedrijven, per topsector, gemeten in voorjaar 2013

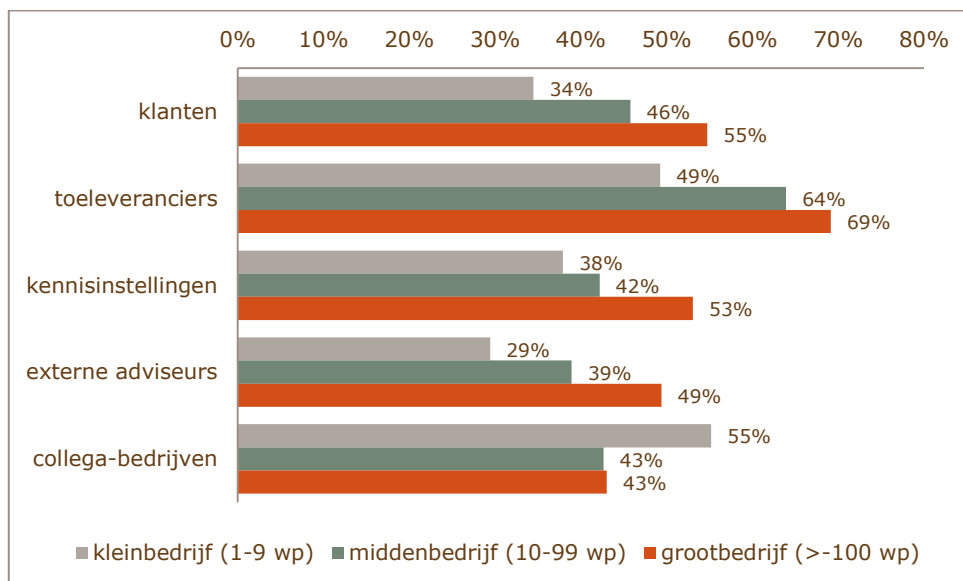
<i>Topsector</i>	<i>klanten</i>	<i>toeleveranciers</i>	<i>kennis- instellingen</i>	<i>externe adviseurs</i>	<i>collega- bedrijven</i>
Agro & food	21	59	40	50	47
Chemie	59	64	55	35	39
Creatieve Industrie	40	37	43	29	63
Energie	50	60	58	31	49
Hightech systemen en materialen	44	62	30	21	46
Life sciences & health	35	55	35	17	44
Transport en Opslag	41	56	36	12	57
Tuinbouw en uitgangsmaterialen	18	61	43	47	50
Water	42	53	42	22	45

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

De mate van samenwerking met alle typen samenwerkingspartners neemt toe met de grootteklasse behalve bij samenwerking met collega-bedrijven
 Alle typen samenwerkingspartners bij vernieuwingsactiviteiten zijn voor de bedrijven in de beschouwde grootteklassen van behoorlijk belang (zie figuur 3.5); het minimum percentage ligt op 29% waarin door het kleinbedrijf met externe adviseurs wordt samengewerkt. De mate waarin met partners samengewerkt wordt bij vernieuwingsactiviteiten stijgt met de grootteklasse, behalve bij samenwerking met collega-bedrijven. Bijvoorbeeld, in het kleinbedrijf werkt 38% van de bedrijven bij vernieuwingsactiviteiten die zij in de afgelopen 12 maanden uitgevoerd hebben, samen met kennisinstellingen. In het middenbedrijf is dat bij 42% van de bedrijven het geval; en in het grootbedrijf bij 53% van de bedrijven. In tegenstelling tot andere typen samenwerkingspartners wordt met collega-bedrijven in het kleinbedrijf vaker samengewerkt dan in het midden- en grootbedrijf.

figuur 3.5 Typen samenwerkingspartners in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden verricht zijn, percentages van de samenwerkende bedrijven, naar grootteklasse, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

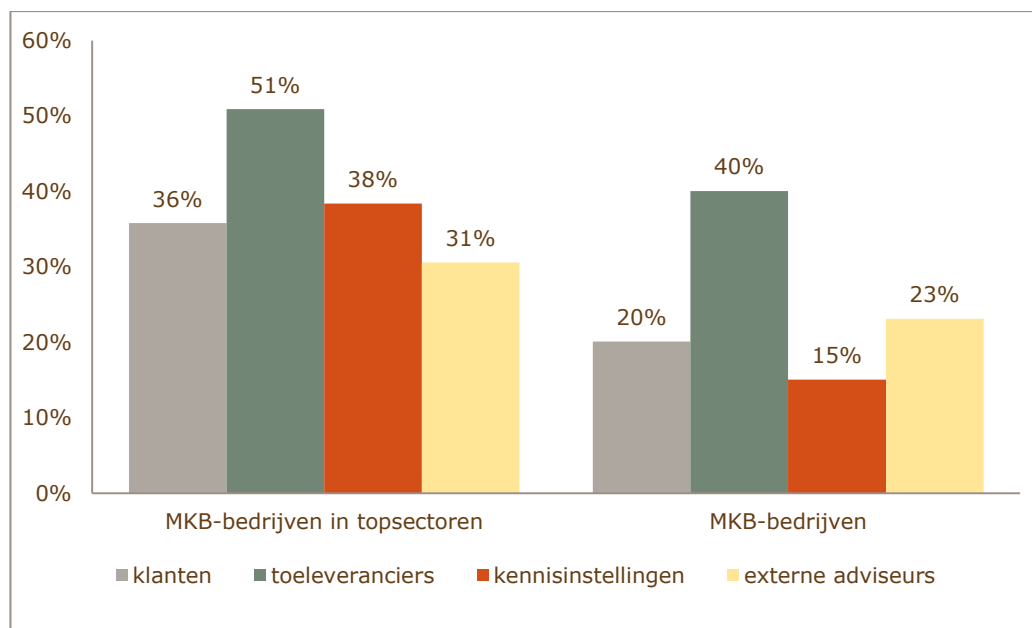
Alle typen samenwerkingspartners zijn voor topsector-MKB van groter belang dan voor het totale MKB, met name de kennisinstellingen

Figuur 3.6 laat het belang van de verschillende typen samenwerkingspartners zien voor zowel het MKB in de topsectoren als het totale MKB. In 2013 blijken alle typen samenwerkingspartners voor het topsector-MKB van groter belang dan voor het totale MKB. Met name de mate waarin met kennisinstellingen wordt samengewerkt bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden zijn verricht, vertoont een groot verschil: 38% van de MKB-bedrijven in de topsectoren werkt daarmee samen versus 15% in het totale MKB.

Voor zowel het MKB in de topsectoren als het totale MKB zijn toeleveranciers de belangrijkste groep partners waarmee bij vernieuwing wordt samengewerkt: door respectievelijk 51% en 40% van de bedrijven.

figuur 3.6 Typen samenwerkingspartners in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden verricht zijn, in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), percentages van de samenwerkende bedrijven, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013. In het MKB-Beleidspanel is niet gevraagd naar collega-bedrijven.

3.1.3 Geografische locatie belangrijkste samenwerkingspartners

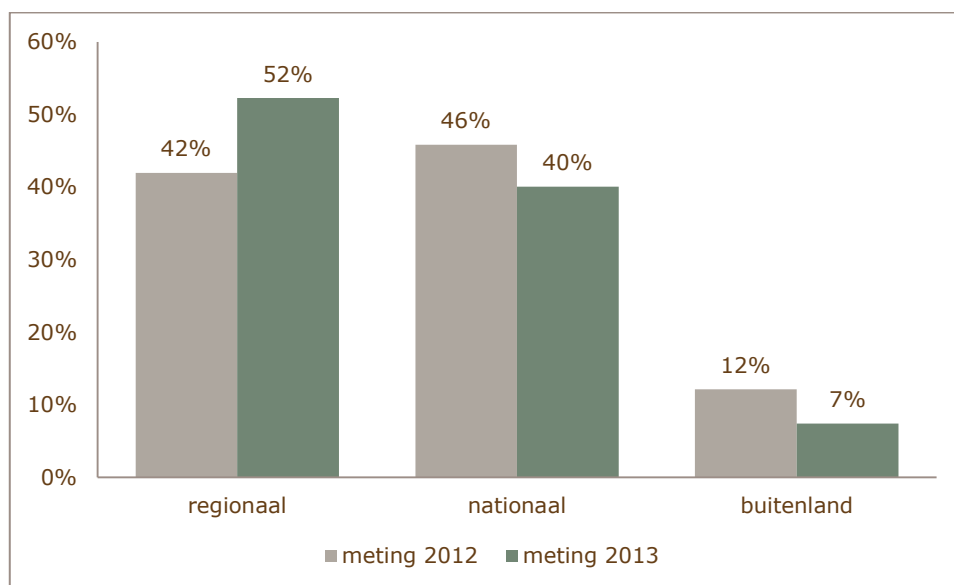
Belang regionale samenwerkingspartners toegenomen

De belangrijkste samenwerkingspartners bij vernieuwingsactiviteiten bevinden zich in het voorjaar 2013 het vaakst op regionaal niveau; in het najaar 2012 bevonden deze zich nog op nationaal niveau. Het belang van regionale samenwerkingspartners bij vernieuwingsactiviteiten is dus toegenomen. Zie figuur 3.7.⁹ Ruim de helft van de bedrijven (52%) geeft aan dat de belangrijkste samenwerkingspartners bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden hebben plaatsgevonden, zich in de regio bevinden: dit is 10 procentpunten meer dan in 2012. In 2013 geeft 40% van de bedrijven aan dat hun belangrijkste samenwerkingspartners zich in Nederland bevinden; dit is minder dan in 2012 het geval was (46%). In 2013 bevinden voor slechts 7% van de bedrijven de belangrijkste samenwerkingspartners zich in het buitenland, in 2012 was dit nog bij 12% van de bedrijven de situatie.

⁹ Het betreft percentages van de bedrijven die in de afgelopen 12 maanden hebben samengewerkt bij de ontwikkeling van nieuwe producten/diensten of verbeteringen van het productieproces.

figuur 3.7 Geografische locatie belangrijkste samenwerkingspartners in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden verricht zijn, percentages van de samenwerkende bedrijven, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Chemie, Energie, en Life sciences & health vinden relatief vaak hun belangrijkste samenwerkingspartner in het buitenland

Tabel 3.2 laat per topsector zien waar de belangrijkste samenwerkingspartners bij vernieuwingsactiviteiten in het afgelopen jaar zich bevinden: op regionaal niveau, op nationaal niveau of in het buitenland. In de Agro & Food, de Creatieve Industrie, en de Tuinbouw en uitgangsmaterialen bevinden de belangrijkste samenwerkingspartners zich relatief vaak op regionaal niveau. In de Chemie, Energie, en Life sciences & health worden deze relatief vaak op internationaal niveau gevonden. Transport en Opslag, en Chemie vinden (ook) relatief vaak hun voornaamste samenwerkingspartners bij vernieuwingsactiviteiten op nationaal niveau.

tabel 3.2 Geografische locatie belangrijkste samenwerkingspartners in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden verricht zijn, percentages van de samenwerkende bedrijven, per topsector, gemeten in voorjaar 2013

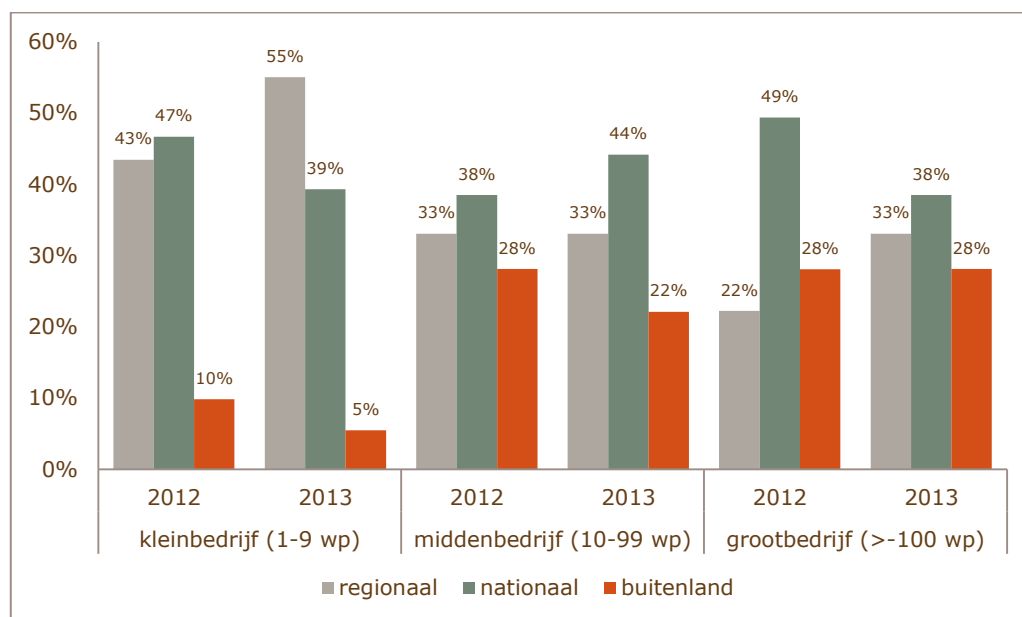
<i>Topsector</i>	<i>regionaal</i>	<i>nationaal</i>	<i>buitenland</i>
Agro & food	61	39	0
Chemie	25	52	22
Creatieve Industrie	54	41	5
Energie	23	43	26
Hightech systemen en materialen	47	41	12
Life sciences & health	35	39	26
Transport en Opslag	43	48	7
Tuinbouw en uitgangsmaterialen	55	28	17
Water	45	41	14

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

Voor midden- en grootbedrijf blijft samenwerking op nationaal niveau het belangrijkste; voor kleinbedrijf is dat verschoven naar regionaal niveau
 Figuur 3.8 laat zien dat het groot- en middenbedrijf relatief veel meer samenwerking met buitenlandse partijen kent dan het kleinbedrijf. In zowel het grootbedrijf als het middenbedrijf bevinden de belangrijkste samenwerkingspartners zich echter het meest op nationaal niveau; dat is niet veranderd van 2012 naar 2013. Het belang van nationale partners is echter wel (iets) veranderd; bij het middenbedrijf is dit gestegen van 38% naar 44% en bij het grootbedrijf juist gedaald van 49% naar 38%. In het kleinbedrijf is het belang van nationale partners ook gedaald, van 47% naar 39%, en is het belang van regionale samenwerkingspartners bij vernieuwing flink gestegen van 43% naar 55%.

figuur 3.8 Geografische locatie belangrijkste samenwerkingspartners in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden verricht zijn, percentages van de samenwerkende bedrijven, naar grootteklasse, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Totale MKB vindt vaker zijn belangrijkste samenwerkingspartner in het buitenland dan het MKB in de topsectoren

Figuur 3.9 presenteert de vergelijking van de geografische locatie van de belangrijkste samenwerkingspartners bij recente vernieuwingsactiviteiten tussen het MKB in de topsectoren (links) en het totale MKB (rechts). Daaruit blijkt dat:

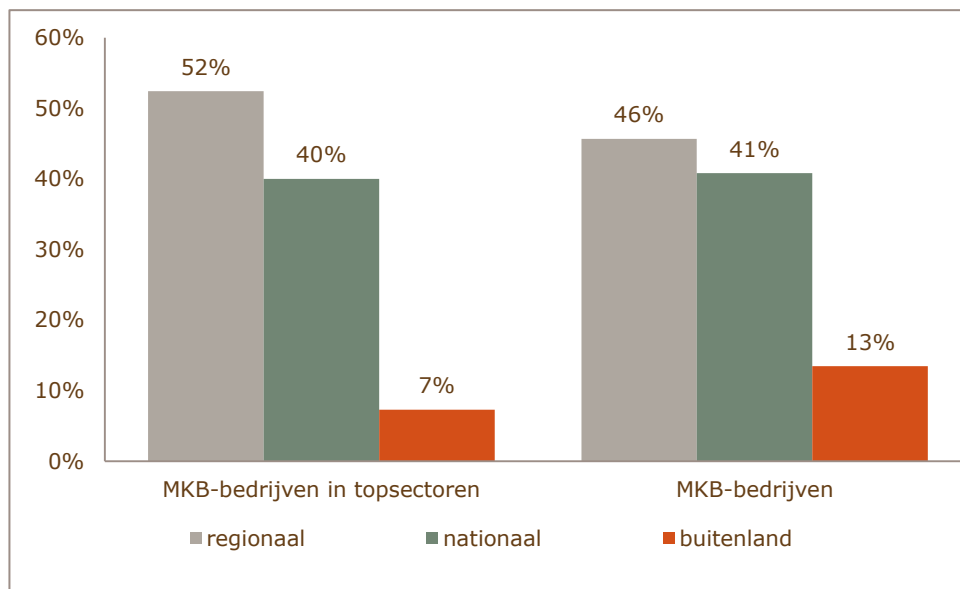
- Het belang van nationale samenwerkingspartners op vergelijkbaar niveau ligt.
- Het MKB in de topsectoren vaker dan het totale MKB zijn belangrijkste samenwerkingspartner in de regio vindt.
- Het totale MKB vaker zijn belangrijkste samenwerkingspartner in het buitenland vindt dan het topsector-MKB. Dit komt met name voor rekening van de sectoren Handel (29%), en Vervoer, opslag en communicatie (25%), gevolgd door de Industrie (12%), Verhuur en zakelijke dienstverlening (11%) en Overige dienstverlening (10%).¹⁰

Voor zowel het MKB in de topsectoren als het totale MKB geldt dat in 2013 de belangrijkste samenwerkingspartners zich in de regio bevinden.

¹⁰ Zie figuur 3.4 in: S.T. Doove en Y.M. Prince (2013), De innovativiteit van het MKB in 2013, Panteia, Zoetermeer.

figuur 3.9 Geografische locatie belangrijkste samenwerkingspartners in de topsectoren bij vernieuwingsactiviteiten die in de afgelopen 12 maanden verricht zijn, in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), percentages van de samenwerkende bedrijven, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

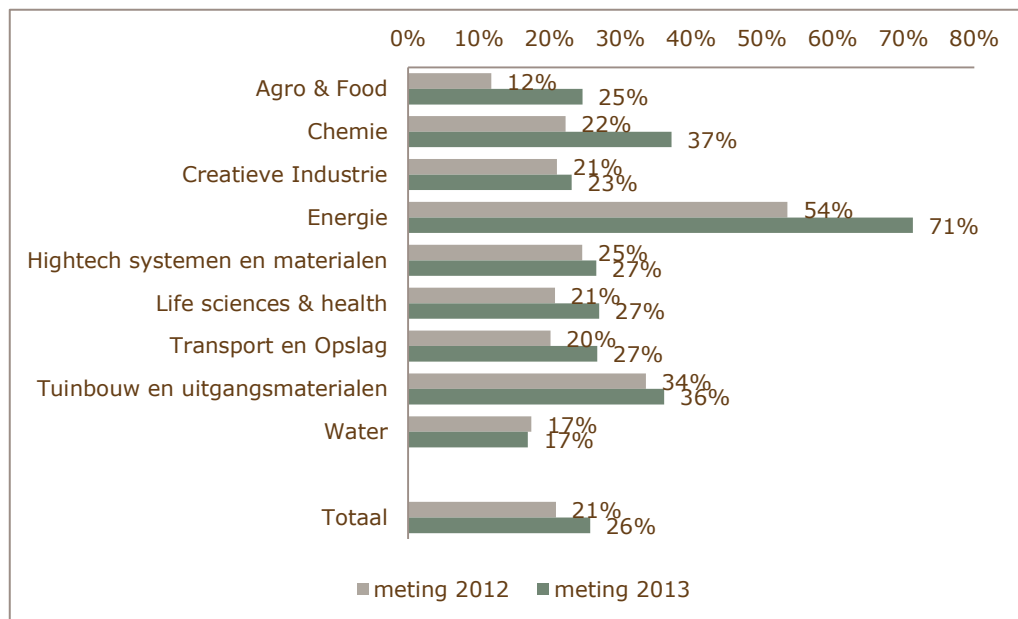
3.2 Topsectorenbeleid

Bekendheid met topsectorenbeleid is gestegen

In het najaar 2012 was het topsectorenbeleid, vóór deelname aan dit onderzoek, bij 21% van de bedrijven in de topsectoren bekend. In het voorjaar 2013 is dit gestegen tot 26%. Behalve in de sector Water is de bekendheid in alle topsectoren toegenomen (zie figuur 3.10).

figuur 3.10 Mate van bekendheid met topsectorenbeleid in de topsectoren, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

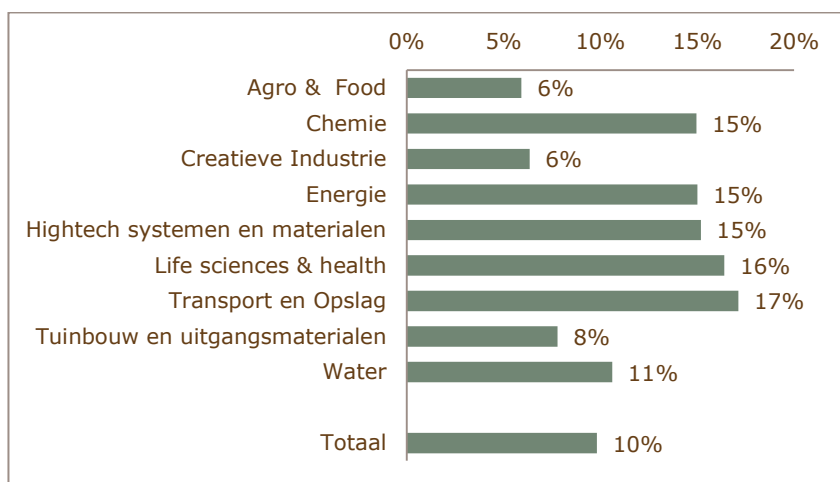
Topsectorenaanpak heeft bij een op de tien bedrijven geleid tot nieuwe samenwerkingsverbanden

De topsectorenaanpak lijkt zijn vruchten af te werpen want bij 10% van de topsectorbedrijven die het topsectorenbeleid kennen, heeft deze aanpak geleid tot het aangaan van nieuwe samenwerkingsverbanden gericht op de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten. Ook hierbij doen zich verschillen per topsector voor: zie figuur 3.11. Er zijn grosso modo drie groepen sectoren te onderscheiden:

1. Meer dan gemiddeld nieuwe samenwerkingsverbanden aangegaan: Chemie, Energie, High tech systemen en materialen, Life sciences & health, en Transport en Opslag.
2. In gemiddelde mate nieuwe samenwerkingsverbanden aangegaan: Water.
3. Minder dan gemiddeld nieuwe samenwerkingsverbanden aangegaan: Agro & Food, Creatieve Industrie, en Tuinbouw en uitgangsmaterialen.

figuur 3.11 Mate waarin in de topsectoren door de topsectorenaanpak nieuwe samenwerkingsverbanden zijn aangegaan gericht op de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten, door de bedrijven die het topsectorenbeleid kennen, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

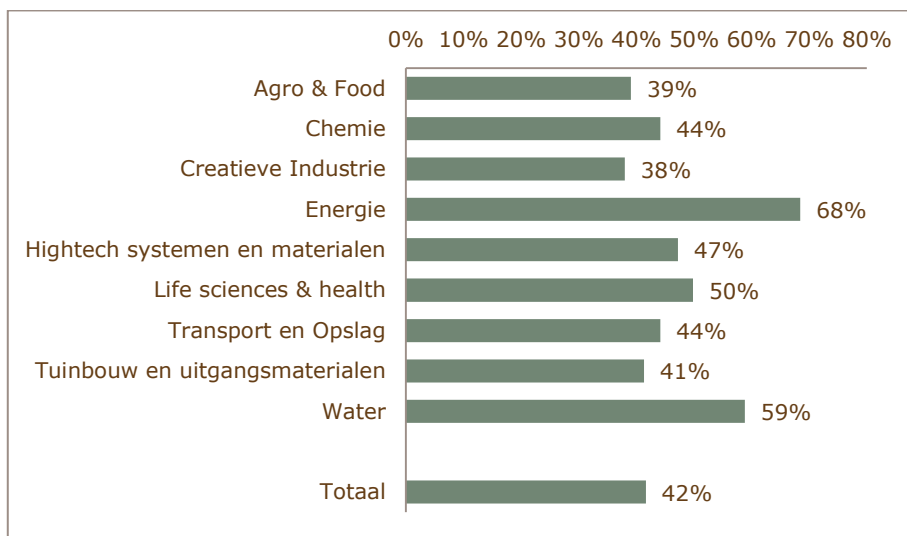
3.3 Knelpunten bij vernieuwingsinspanningen

Energie en Water ervaren relatief vaak knelpunten bij vernieuwingen

Als bedrijven in de afgelopen drie jaar nieuwe producten/diensten hebben geïntroduceerd en/of het productieproces hebben vernieuwd, is gevraagd of zij bij deze vernieuwingsinspanningen knelpunten zijn tegengekomen. Dat blijkt bij 42% van deze bedrijven het geval te zijn. Zie figuur 3.12 voor de verschillen tussen de topsectoren. In de sectoren Energie (68%) en Water (59%) worden het meest frequent knelpunten bij vernieuwingsinspanningen ervaren.

figuur 3.12 Mate waarin bedrijven in de topsectoren bij hun vernieuwingsinspanningen knelpunten tegenkomen, percentages van de bedrijven met vernieuwingsactiviteiten, gemeten in voorjaar 2013

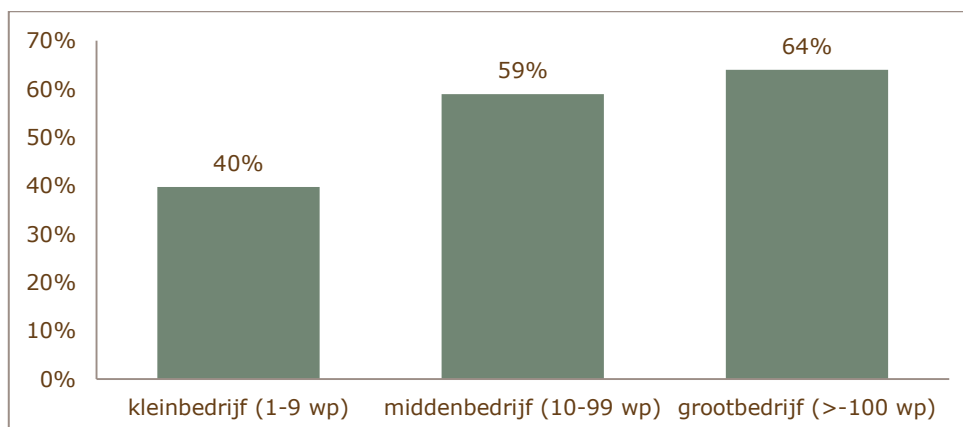

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

Kleinbedrijf ervaart minder vaak knelpunten dan midden- en grootbedrijf

In figuur 3.13 is te zien in welke mate de bedrijven in de verschillende grootteklassen knelpunten ervaren. In het middenbedrijf (59%) en grootbedrijf (64%) is dat bij ruim meer dan de helft van de bedrijven het geval. In het kleinbedrijf (40%) ondervindt men minder vaak knelpunten bij vernieuwingsactiviteiten. Het betreft percentages van de bedrijven met vernieuwingsactiviteiten.

figuur 3.13 Mate waarin bedrijven in de topsectoren bij hun vernieuwingsinspanningen knelpunten tegenkomen, percentages van de bedrijven met vernieuwingsactiviteiten, naar grootteklasse, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

Bijna een derde ondervindt technische knelpunten, gevolgd door knelpunten op het gebied van financiering en wet- en regelgeving

Gevraagd naar het type knelpunten dat men bij vernieuwingsactiviteiten ondervindt, blijkt dat de meeste bedrijven (30%) in de topsectoren aanlopen tegen technische knelpunten.¹¹ Naast technische knelpunten is gevraagd naar knelpunten op het gebied van financiering, wet- en regelgeving en marktintroductie. Een kwart van de topsectorbedrijven ondervindt knelpunten op het terrein van financiering (26%) en wet- en regelgeving (25%). Bij de marktintroductie worden in veel mindere mate knelpunten ondervonden: 9%.

De knelpunten variëren nogal tussen de topsectoren. Zo heeft de sector Energie relatief het minst last van financiële knelpunten, terwijl dat in de sector Water juist relatief het vaakst voorkomt. Technische knelpunten worden het meest ervaren in de Chemie, en het minst in de Agro & Food. Terwijl de Agro & Food relatief juist heel vaak knelpunten tegenkomt op het gebied van wet- en regelgeving. De sector Hightech systemen en materialen heeft hier het minst last van. Knelpunten bij de marktintroductie ervaart de Transport en Opslag nauwelijks, en de Creatieve Industrie het meest frequent.

Naar grootteklasse valt op dat de mate van financieringsknelpunten afneemt met de grootteklasse: ofwel kleinere bedrijven ervaren veel vaker knelpunten in de financiering van hun vernieuwingsinspanningen dan grotere bedrijven. Wet- en regelgeving is in het middenbedrijf veel minder vaak een knelpunt bij vernieuwing dan in het klein- en grootbedrijf. In het kleinbedrijf komt dit voor een groot deel door de kleinschalige sector Agro & Food, die veel hinder ondervindt van wet- en regelgeving.

3.4 'Voortdurend vernieuwen' als onderdeel van de bedrijfsstrategie

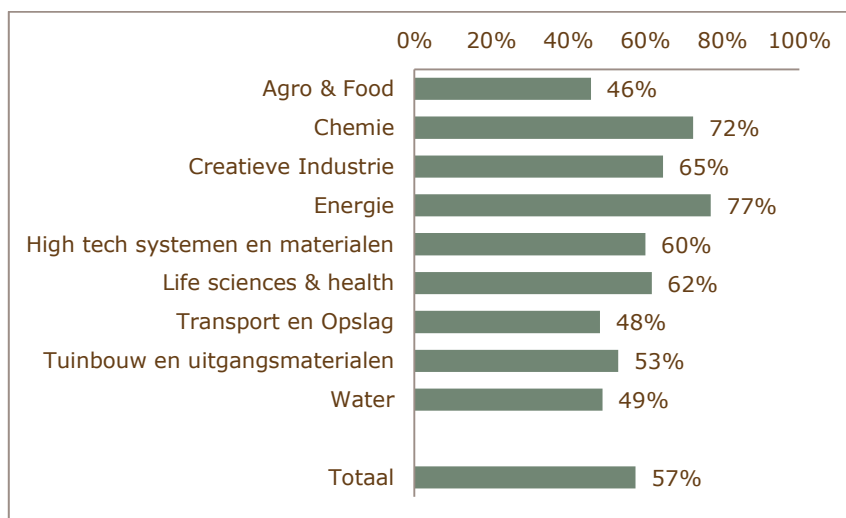
Meer dan de helft van de topsectorbedrijven zijn 'voortdurende vernieuwers'
Voor meer dan de helft (57%) van de bedrijven in de topsectoren is vernieuwen geen incidentele activiteit, maar maakt 'voortdurend vernieuwen' onderdeel uit van hun bedrijfsstrategie.¹² In de sectoren Agro & Food, Transport en Opslag, en Water komt dit relatief het minst voor, en in de Creatieve Industrie, Chemie, en Energie relatief het vaakst (zie figuur 3.14).

¹¹ Dat wil zeggen: 30% van de bedrijven die knelpunten ondervinden (dat is 42%).

¹² Het betreft percentages voor alle bedrijven in de topsectoren.

figuur 3.14 'Voortdurend vernieuwen' is onderdeel van de bedrijfsstrategie in de topsectoren, gemeten in voorjaar 2013

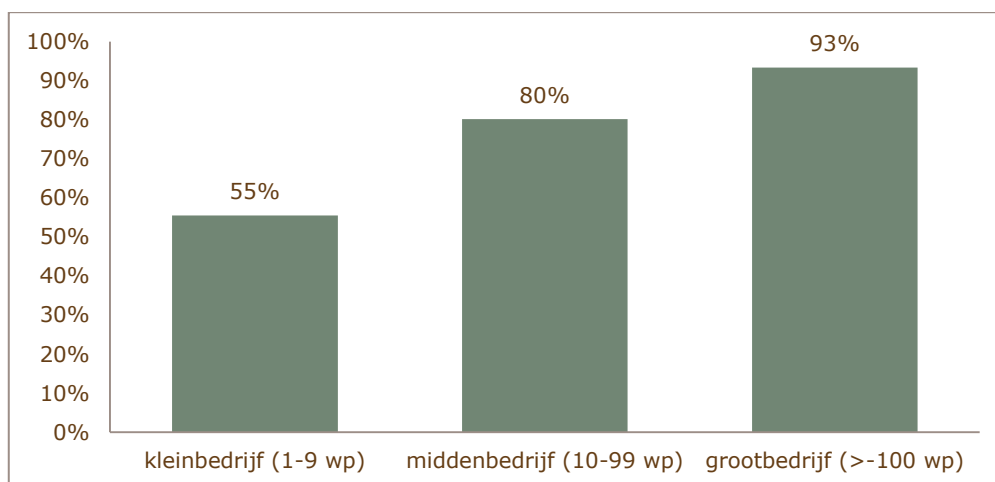

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

'Voortdurend vernieuwen' in bedrijfsstrategie neemt toe met grootteklasse

In de overgrote meerderheid (93%) van de topsectorbedrijven in het grootbedrijf maakt 'voortdurend vernieuwen' onderdeel uit van de bedrijfsstrategie. Zie figuur 3.15. In het middenbedrijf is dat bij 80% het geval, en bij het kleinbedrijf bij 55%.

figuur 3.15 'Voortdurend vernieuwen' is onderdeel van de bedrijfsstrategie in de topsectoren, naar grootteklasse, gemeten in voorjaar 2013

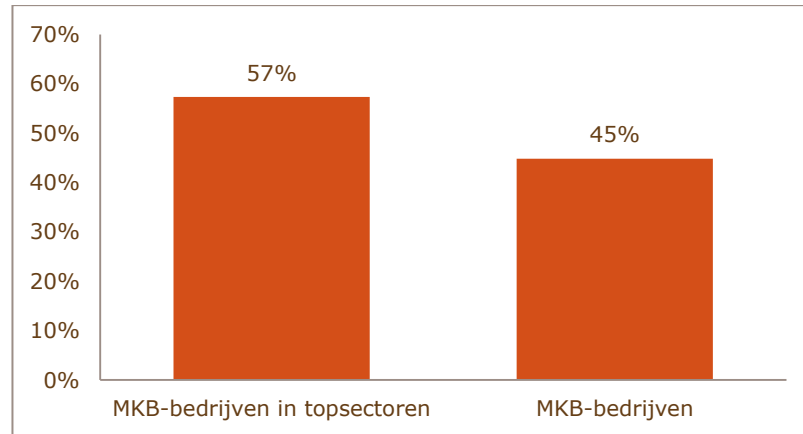
Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

Meer 'voortdurende vernieuwers' in topsector-MKB dan in het totale MKB

In het totale Nederlandse MKB maakt bij 45% van de bedrijven 'voortdurend vernieuwen' onderdeel uit van de bedrijfsstrategie. In het MKB in de topsectoren ligt dit percentage op een hoger niveau (zie figuur 3.16), te weten 57%.

figuur 3.16 'Voortdurend vernieuwen' is onderdeel van de bedrijfsstrategie in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

3.5 Plannen aangaande ontwikkeling op schrift

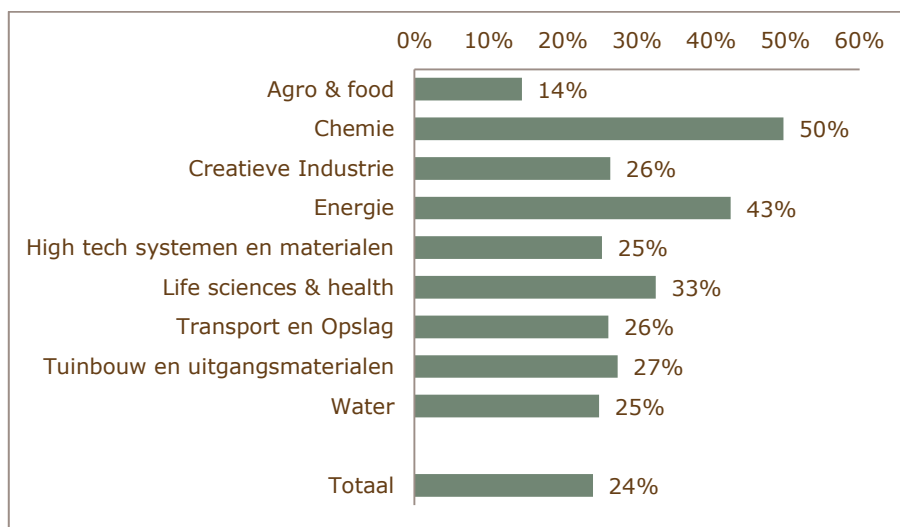
Bijna een kwart zet ontwikkelingsplannen op papier

In de topsectoren legt bijna een kwart (24%) van de bedrijven hun plannen voor de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten op schrift vast.¹³ Ook hier doen zich tussen de topsectoren behoorlijke verschillen voor (zie figuur 3.17). Bedrijven in de Chemie, en Energie doen dat relatief vaak: respectievelijk 50% en 43% van de bedrijven. In de Agro & Food worden ontwikkelingsplannen relatief weinig op schrift gesteld (14%).

¹³ Het betreft percentages voor alle bedrijven in de topsectoren.

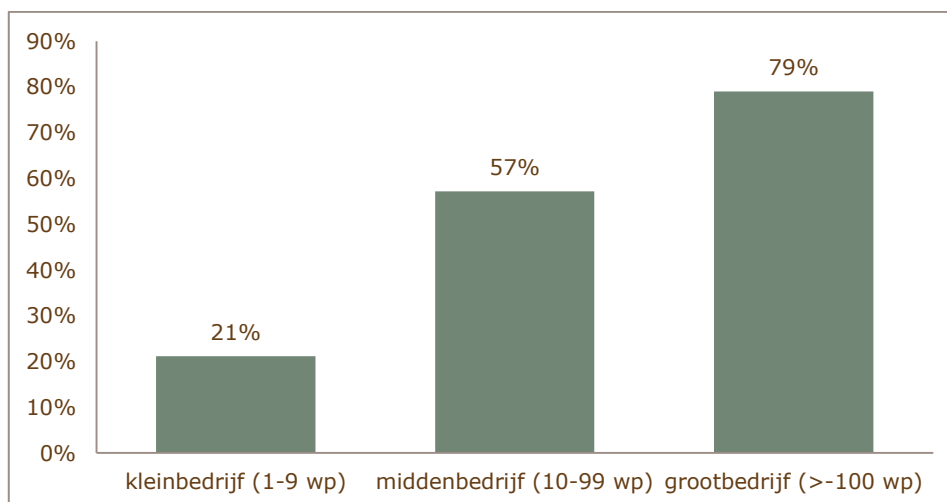
figuur 3.17 Plannen aangaande de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten op schrift gesteld in de topsectoren, gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

Grotere bedrijven leggen hun ontwikkelingsplannen vaker schriftelijk vast
 De mate waarin de plannen voor de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten door de bedrijven in de topsectoren op schrift worden gesteld, neemt duidelijk toe met de grootteklasse. Zie figuur 3.18. In het grootbedrijf (met meer dan 100 werkzame personen) gebeurt dat bijna vier keer zo vaak als in het kleinbedrijf (met 1 tot 9 werkzame personen).

figuur 3.18 Plannen aangaande de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten op schrift gesteld in de topsectoren, naar grootteklasse, gemeten in voorjaar 2013

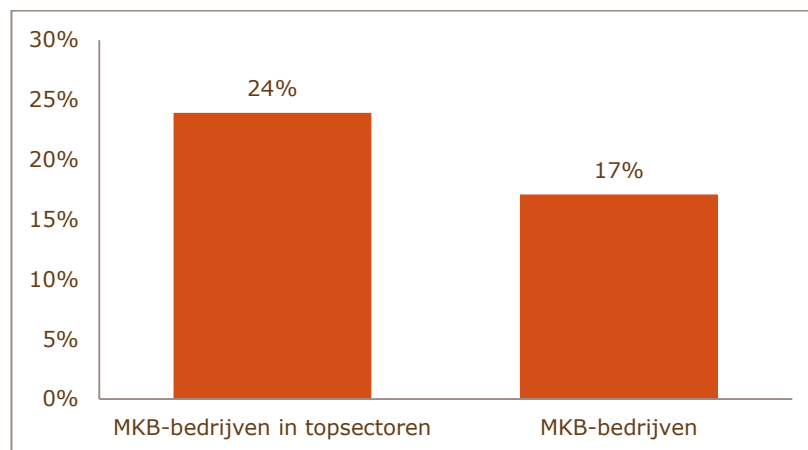
Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013

Het MKB in de topsectoren doet vaker aan schriftelijke vastlegging van ontwikkelingsplannen dan het totale MKB

Het MKB in de topsectoren kent niet alleen relatief meer 'voortdurende vernieuwers' dan het totale MKB, maar zij leggen hun ontwikkelingsplannen op het gebied van nieuwe producten en diensten ook vaker schriftelijk vast. Zie figuur 3.19. In het MKB in de topsectoren worden de ontwikkelingsplannen in 24% van de bedrijven op schrift gesteld tegen 17% in het totale MKB.

figuur 3.19 Plannen aangaande de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten op schrift gesteld in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

4 Innovatie-outputs

4.1 Introductie nieuwe producten of diensten

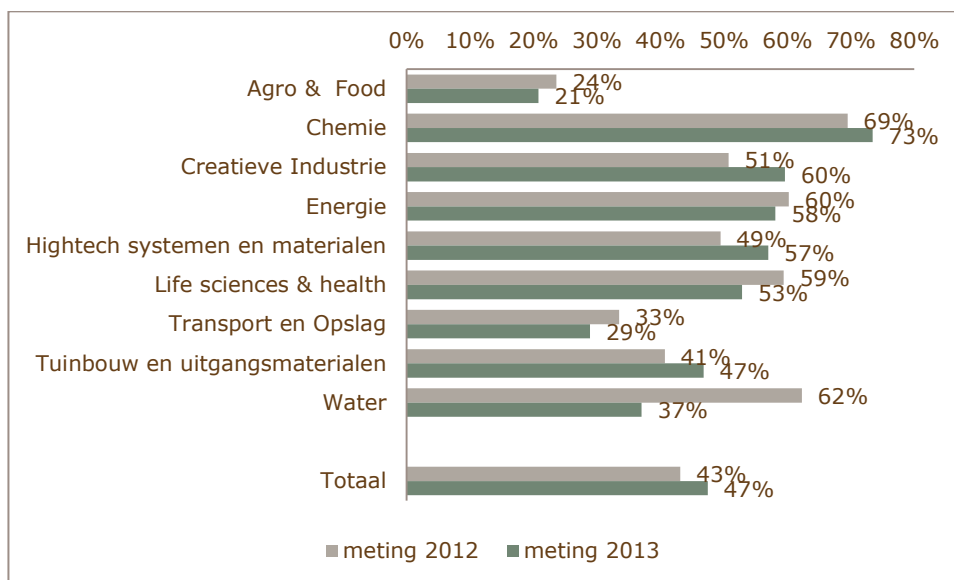
4.1.1 Mate van introductie

Toename van het percentage topsectorbedrijven dat de afgelopen drie jaar nieuwe producten of diensten introduceerde

In 2012 lag het percentage bedrijven in de topsectoren dat in de afgelopen drie jaar nieuwe producten of diensten introduceerde op 43%; in 2013 is dat percentage gestegen tot 47%, ofwel bijna de helft van de bedrijven. Zie figuur 4.1.

Deze figuur laat ook zien dat de introductie van nieuwe producten of diensten het vaakst voorkomt in de Chemie. In 2012 werd deze sector gevolgd door de sector Water, maar die kent een enorme terugval in de periode najaar 2012-voorjaar 2013. Daarentegen is in diezelfde periode sprake van een behoorlijke stijging in de Creatieve Industrie, en Hightech systemen en materialen.

figuur 4.1 Introductie nieuwe producten/diensten in de topsectoren in de afgelopen drie jaar, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

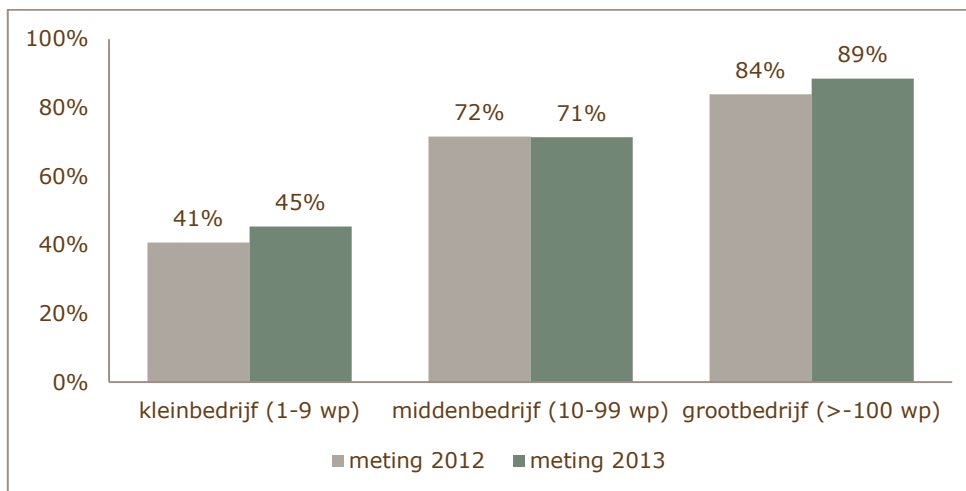
Bron: Panteia, Topsectorenbeleid, 2012 en 2013

In klein- en grootbedrijf is mate van introductie van nieuwe producten of diensten gestegen; in het middenbedrijf niet

De mate waarin er in de afgelopen drie jaar door bedrijven nieuwe producten of diensten op de markt geïntroduceerd wordt, neemt toe met de grootteklasse. Dit laat figuur 4.2 zien, zowel voor 2012 als voor 2013. Verder is de mate waarin dit gebeurt in de periode najaar 2013-voorjaar 2013 toegenomen in het klein- en het grootbedrijf. In het middenbedrijf is sprake van een hele lichte terugval.

figuur 4.2 Introdactie nieuwe producten/diensten in de topsectoren in de afgelopen drie jaar, naar grootteklasse, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

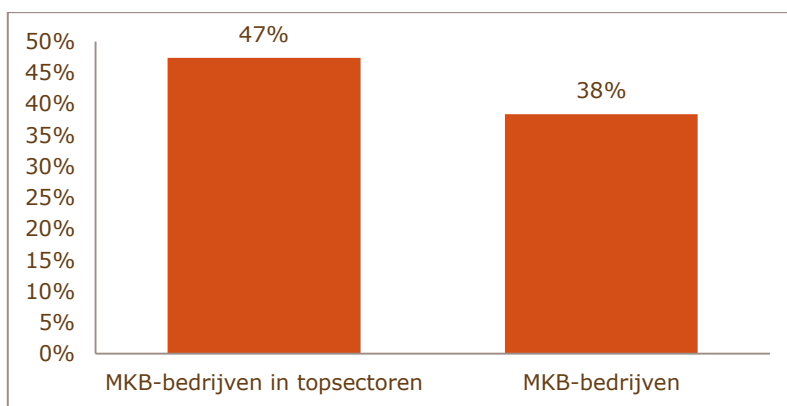

Bron: Panteia, Topsectorenbeleid, 2012 en 2013

Het MKB in de topsectoren introduceert vaker nieuwe producten of diensten dan het totale MKB

Figuur 4.3 laat zien dat het MKB in de topsectoren met 47% van de bedrijven die in de afgelopen drie jaar nieuwe producten/diensten introduceerde innovatiever is dan het totale MKB waarin dat bij 38% van de bedrijven het geval was.

figuur 4.3 Introdactie nieuwe producten/diensten in de afgelopen drie jaar in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), gemeten in voorjaar 2013

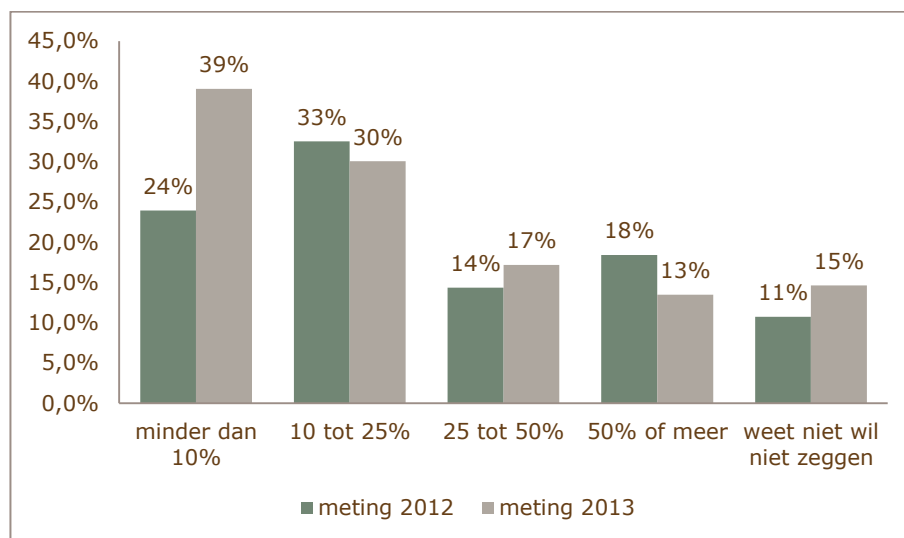
Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

4.1.2 Omzet uit nieuwe producten en diensten

Vaker minder dan 10% omzet uit nieuwe producten en diensten dan in 2012
Figuur 4.4 geeft weer welk deel van de omzet behaald wordt uit nieuwe producten of diensten die in de afgelopen drie jaar door topsectorbedrijven op de markt geïntroduceerd zijn.¹⁴ Daar waar in 2012 de meerderheid (33%) van de bedrijven 10-25% van de omzet met nieuw gelanceerde producten of diensten realiseerde, behaalt in 2013 de meerderheid (39%) minder dan 10% van de omzet uit dergelijke producten en diensten. Het percentage bedrijven dat daarmee meer dan de helft van hun omzet genereerde, is gedaald van 18% naar 13%. Daarentegen is wel een lichte stijging te zien in de categorie 25-50% omzet die behaald wordt uit nieuwe producten of diensten die in de afgelopen drie jaar op de markt zijn gebracht.

figuur 4.4 Percentage van de omzet uit nieuwe producten of diensten die in de topsectoren in de afgelopen drie jaar gelanceerd zijn, gegevens van de bedrijven die in de afgelopen drie jaar nieuwe producten of diensten hebben geïntroduceerd, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

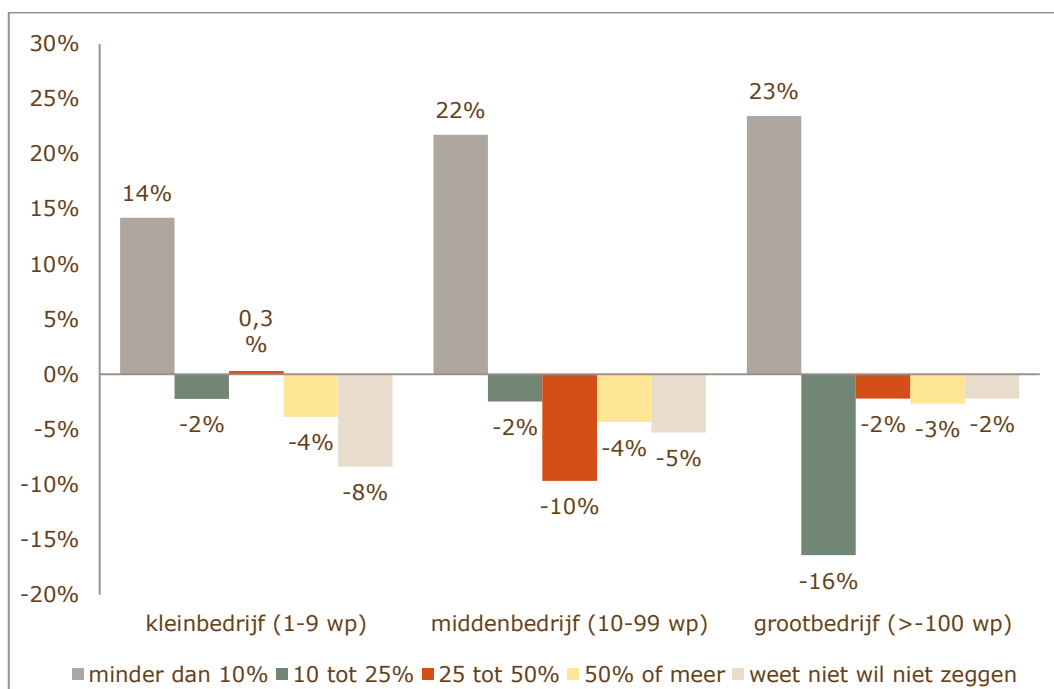
Dit is ook duidelijk te zien als de mutaties in de omzetklassen *naar grootteklasse* worden uitgesplitst, zoals in figuur 4.5.

In het midden- en grootbedrijf is sprake van meer verschuiving dan in het kleinbedrijf van de hogere omzetklassen naar de laagste klasse, waarin nieuwe producten en diensten die in de afgelopen drie jaar op de markt zijn gebracht minder dan 10% bijdragen aan de omzet.

¹⁴ Het betreft gegevens van de bedrijven die in de afgelopen drie jaar nieuwe producten of diensten hebben geïntroduceerd.

figuur 4.5 Verandering in procentpunten van het percentage van de omzet uit nieuwe producten of diensten die in de topsectoren in de afgelopen drie jaar gelanceerd zijn, naar grootteklasse, verandering voorjaar 2013 ten opzichte van najaar 2012

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

4.2 Vernieuwing van het productieproces

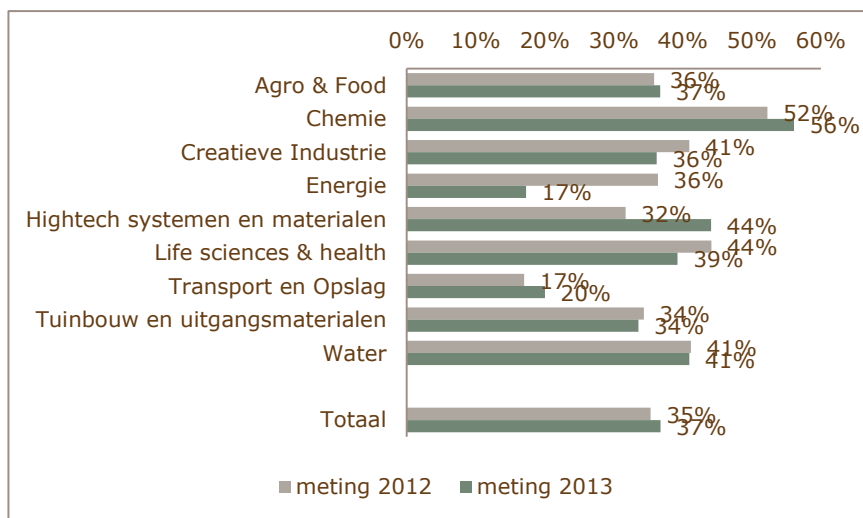
Nipte stijging in percentage bedrijven met vernieuwing in productieproces

Figuur 4.6 presenteert het percentage bedrijven dat in de topsectoren in de afgelopen drie jaar vernieuwingen in het productieproces heeft doorgevoerd, gemeten in 2012 en in 2013. In totaal blijkt in het voorjaar 2013 37% dat gedaan te hebben, tegen 35% in het najaar 2012; er is dus sprake van een nipte stijging.

Evenals in 2012 zijn het de bedrijven in de Chemie die het meest frequent het productieproces vernieuwen. In twee sectoren zijn grote veranderingen opgetreden: in de Energie is het aantal bedrijven dat het productieproces heeft vernieuwd gehalveerd (van 36 naar 17%), en in de Hightech systemen en materialen is juist sprake van een toename met 12 procentpunten.

figuur 4.6 Vernieuwing in het productieproces in de topsectoren in de afgelopen drie jaar, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

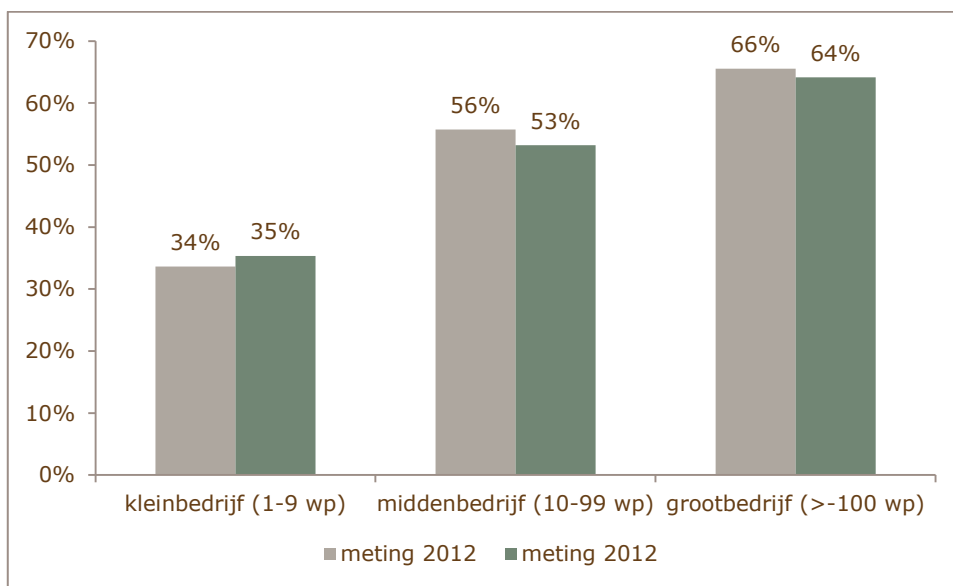

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Mate vernieuwing productieproces neemt in midden- en grootbedrijf iets af
 Naarmate een bedrijf zich in een hogere grootteklasse bevindt, neemt de frequentie waarmee het productieproces in de afgelopen drie jaar is vernieuwd flink toe. Zie figuur 4.7. Deze frequentie is in het midden- en grootbedrijf in de periode najaar 2012-voorjaar 2013 iets afgenomen met respectievelijk 3 en 2 procentpunten; en in het kleinbedrijf is deze met 1 procentpunt gestegen.

figuur 4.7 Vernieuwing in het productieproces in de topsectoren in de afgelopen drie jaar, naar grootteklasse, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

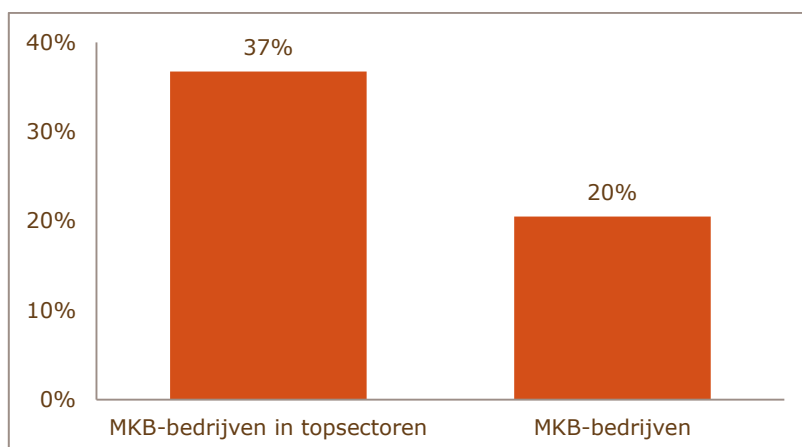

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Vernieuwingen in het productieproces worden in het topsector-MKB vaker doorgevoerd dan in het totale MKB

Figuur 4.8 laat duidelijk zien dat in het MKB in de topsectoren (37%) vernieuwingen in het productieproces in de laatste drie jaar vaker zijn doorgevoerd dan in het totale MKB (20%).

figuur 4.8 Vernieuwing in het productieproces in de afgelopen drie jaar in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

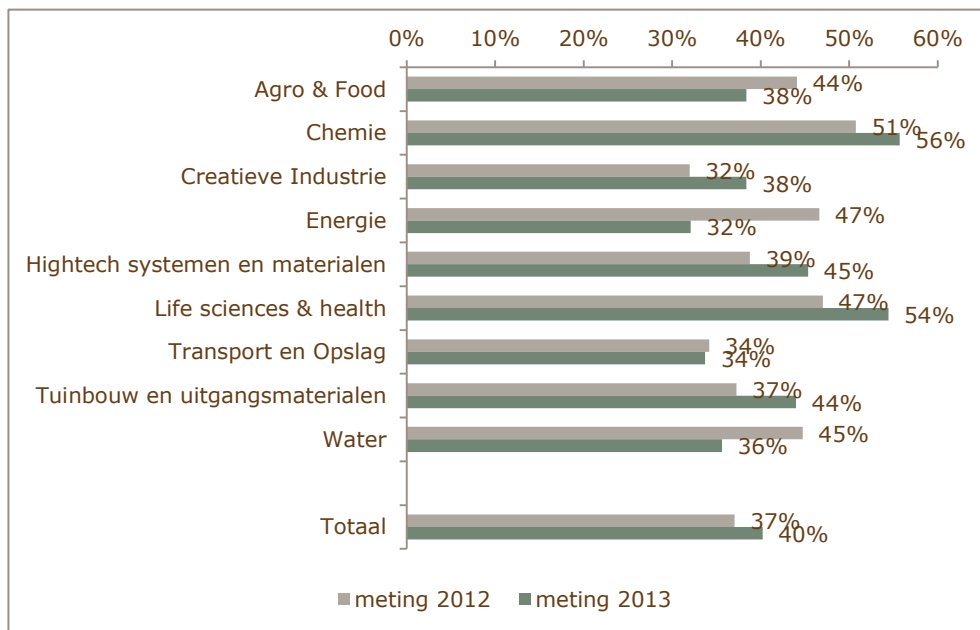
4.3 Aanpassing in de organisatie van bedrijfsprocessen

Kleine toename van de mate waarin de organisatie van de bedrijfsprocessen wordt aangepast

In 2013 heeft 40% van de bedrijven in de topsectoren in de afgelopen drie jaar de organisatie van hun bedrijfsprocessen aangepast; in 2012 was dat 37%.

Figuur 4.9 geeft naast de ontwikkeling voor het totaal van de topsectoren ook de ontwikkelingen per topsector weer. In de Chemie en Life sciences & health heeft in 2013 meer dan de helft van de bedrijven in de afgelopen drie jaar de bedrijfsprocessen qua organisatie aangepast. Beide sectoren maken een aardige sprong ten opzichte van 2012, respectievelijk met 5 en 7 procentpunten. In de Energie en Water is juist sprake van een behoorlijke daling van het percentage bedrijven dat in de afgelopen drie jaar aanpassingen doorvoerde in de organisatie van de bedrijfsprocessen.

figuur 4.9 Aanpassing in de organisatie van bedrijfsprocessen in de topsectoren in de afgelopen drie jaar, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

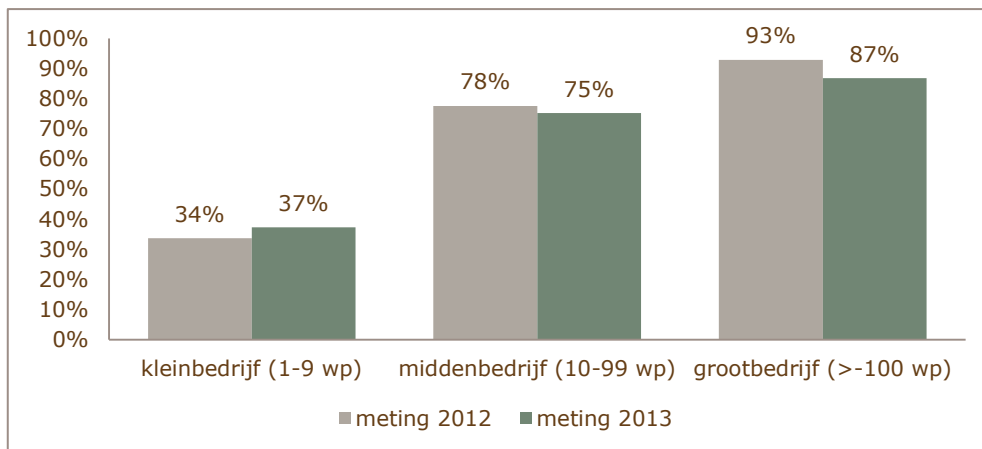
Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Alleen in kleinbedrijf vaker aanpassingen in de organisatie van de bedrijfsprocessen in 2013 dan in 2012

De mate waarin de organisatie van de bedrijfsprocessen wordt aangepast neemt flink toe met de grootteklasse (zie figuur 4.10): in 2013 heeft ruim een derde in het kleinbedrijf dat in de afgelopen drie jaar gedaan, in het middenbedrijf drie kwart, en in het grootbedrijf 7 van de 8 bedrijven. In 2012 lagen deze aandelen in het midden- en grootbedrijf op nog hogere niveaus. In het kleinbedrijf is sprake van een kleine toename.

figuur 4.10 Aanpassing in de organisatie van bedrijfsprocessen in de topsectoren in de afgelopen drie jaar, naar grootteklasse, gemeten in najaar 2012 en voorjaar 2013

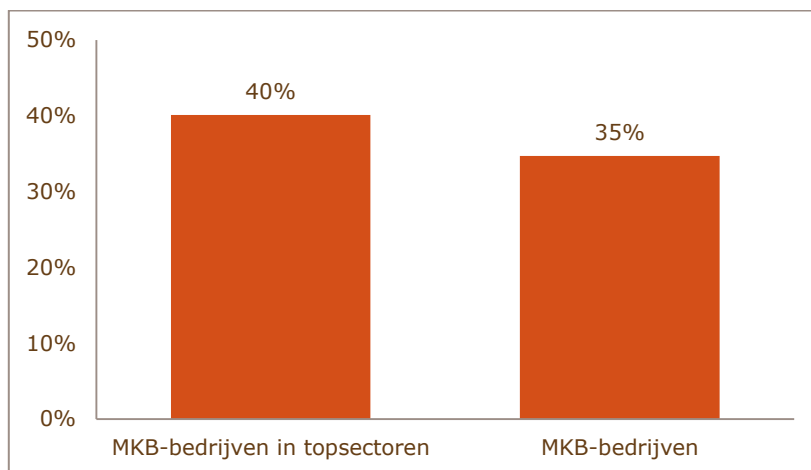

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2012 en 2013

Het topsector-MKB past wat vaker de organisatie van bedrijfsprocessen aan dan het totale MKB

In de afgelopen drie jaar heeft in het totale MKB 35% van de bedrijven de organisatie van het bedrijfsproces aangepast. In het MKB in de topsectoren is dit bij 40% van de bedrijven het geval. Zie figuur 4.11.

figuur 4.11 Aanpassing in de organisatie van bedrijfsprocessen in de afgelopen drie jaar in het MKB in de topsectoren en in het totale MKB (MKB is 1-249 werkzame personen), gemeten in voorjaar 2013

Bron: Panteia, Topsectorenpanel, 2013 en MKB-Beleidspanel, 2013

Bijlagen

Bijlage 1

Methodologische toelichting op de derde meting van het Topsectorenpanel

Achtergrond

In de Kamerbrief van 4 februari 2011 getiteld: *Naar de top: de hoofdlijnen van het nieuwe bedrijfslevenbeleid* heeft de (toenmalige) regering Rutte-I de contouren van het huidige topsectorenbeleid uiteengezet. Kortweg komt het erop neer dat het kabinet de sectoren waarin Nederland wereldwijd uitblinkt nog sterker wil maken.

Negen topsectoren zijn onderscheiden, genaamd:

- Agro & Food
- Chemie
- Creatieve Industrie
- Energie
- Hightech systemen en materialen
- Life sciences & health
- Transport en Opslag
- Tuinbouw en uitgangsmaterialen
- Water.

Afbakening

In 2012 heeft het CBS in een methodebeschrijving de topsectoren afgebakend (CBS, 2012)¹⁵. Alle topsectoren zijn in eerste instantie volledig op basis van SBI-codes afgebakend. In overleg met het Ministerie van Economische Zaken en Agentschap NL is vervolgens bepaald voor welke topsectoren een SBI-afbakening voldoende recht doet aan de topsectoren, en voor welke topsectoren aanvullend maatwerk nodig was. In het rapport van het CBS (2012, pp. 8-10) staat hierover te lezen:

"De topsectoren zijn zo veel mogelijk op basis van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI) afgebakend. Hoewel de SBI een vrij gedetailleerde classificatie is, kunnen niet alle topsectoren volledig op basis van SBI worden afgebakend. Sommige SBI-codes zijn namelijk te breed om onderscheid te kunnen maken tussen bedrijven die wel en niet binnen een topsector vallen. [...] Voor de topsectoren die niet volledig op basis van SBI kunnen worden afgebakend, is aanvullend maatwerk op bedrijfsniveau uitgevoerd. Hierbij zijn individuele bedrijven geselecteerd op basis van aanvullende informatie over de topsector. Deze informatie is afkomstig uit secundaire bronnen, zoals ledenlijsten van brancheverenigingen."

In figuur B1 is weergegeven welke SBI-codes en ledenlijsten de verschillende topsectoren omvatten. Te zien is dat vier van de negen topsectoren geheel op basis van de huidige SBI-codes zijn samengesteld, te weten: Agro & Food, Chemie, Hightech systemen en materialen, en Life sciences & health. Voor de overige topsectoren bleek aanvullend maatwerk op bedrijfsniveau nodig, te weten:

- Creatieve Industrie (Ledenlijst: Nederlandse Vereniging van Producten en Importeurs van beeld- en geluiddraggers (NVPI); Ledenlijst: Dutch Gaming Association (DGA))
- Energie (Economische Radar duurzame energie)
- Transport en Opslag (Leverancierslijst van de website: Logisitek.nl)

¹⁵ CBS (2012). Monitor topsectoren: methodebeschrijving en tabellenset, Den Haag.

- Tuinbouw en uitgangsmaterialen (Ledenlijst: Plantum; Ledenlijst: AVAG (brancheorganisatie van de Nederlandse kassenbouw- en installatiesector))
- Water (Ledenlijst: Scheepsbouw Nederland; Ledenlijst: Netherlands Water Partnership (NWP); Deelnemerslijst van Innovatie Programma Waternet (IPW)).

Figuur B1 Samenstelling negen topsectoren op basis van CBS-definitie (cijfers zijn SBI-codes)

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Agro&Food	Chemie	Creativeve ind.	Energie	High Tech	Life sciences	Logistiek	Tuinbouw	Water
<i>Primaire productie</i>	<i>Aardolieverwerking</i>	<i>Kunst</i>	<i>Aardgas</i>	<i>Metaalindustrie</i>	<i>Farmacie</i>	<i>Transport en overslag</i>	<i>Primaire productie</i>	<i>Maritieme maakindustrie</i>
1.11	19.1	90.011	6.2	24.00	21.1	49.1	1.11	30.11
1.13	19.201	90.012	9.1	25.2	21.2	49.2	1.13	30.12
1.4	19.202	90.02	35.2	25.3		49.4	1.19	33.15
1.5		90.03	35.111	25.4	<i>Medische instr.</i>	49.5	1.21	9.1
1.61	<i>Chemische ind.</i>			25.5	26.6	50.2	1.24	LL Scheepsbouw NI
1.62	20.11	<i>Cultureel erfgoed</i>	<i>Duurzame Energie</i>	25.6	32.5	50.4	1.25	
1.63	20.12	91.019	LL Radar	25.73		51.2	1.28	<i>Waternet</i>
1.7	20.13	91.021		25.91	<i>Onderzoek</i>	53	1.29	36
3	20.141	91.03	<i>Gerelateerde act.</i>	25.93	72.112		1.3	37
	20.149		35.12	25.94	72.193	<i>Opslag en support</i>	1.5	38.21
<i>Voedingsmiddelenind.</i>	20.15	<i>Media- en E-ind.</i>	35.13	25.99		52.1	LL Plantum	Ledenlijst IPW
10	20.16	58	35.14	33.11		52.21		
11	20.17	59	35.3			52.22	<i>Overig</i>	<i>Deltatechnologie</i>
	20.2	74.201	27.2	<i>Machines en app.</i>		52.23	1.61	42.21
	20.3	LL NVPI	72.113	26.00		52.24	1.63	42.91
	20.41	LL DGA	72.192	27.00		52.29	1.64	42.13
	20.42		72.199	28.00		LL Logistiek.nl	LL Plantum	
	20.51	<i>Crea-zake-dienstverl.</i>		32.5			46.212	<i>Kennis en advies</i>
	20.52	70.21		33.12			46.218	72.113
	20.53	71.11		33.13			46.219	72.192
	20.59	73.11		33.14			46.22	72.199
	20.6	74.1		33.19			46.311	71.12
				33.2			LL AVAG	LL NWP
	<i>Rubber- en Kind.</i>							
	22.11			<i>Transportmiddelen</i>				
	22.19			22.11				
	22.21			22.29				
	22.22			29.1				
	22.23			29.201				
	22.29			29.31				
				29.32				
				30.2				
				30.3				
				30.4				
				30.9				
				33.16				
				33.17				
				<i>Overige</i>				
				62.01				
				71.12				
				71.202				
				72.192				

Bron: Panteia, 2013

Uit figuur B1 blijkt dat er tussen de verschillende topsectoren overlap bestaat qua SBI-codering (in de figuur blauw gedrukt). Zo zijn er tussen de 1^e (Agro & Food) en 8^e topsector (Tuinbouw en uitgangsmaterialen) bijvoorbeeld vijf overlappende SBI-codes: 1.11, 1.13, 1.5, 1.61 en 1.63. De gebruikte ledenlijsten zijn in de figuur in rood gedrukt.

Topsectorenpanel

In het kader van het programmaonderzoek MKB en Ondernemerschap heeft Panteia in 2012 een panel opgezet van bedrijven uit de negen topsectoren: het zogenoemde Topsectorenpanel.¹⁶ De bedrijven zijn afkomstig uit de populatie van de topsectoren zoals die door het CBS in 2012 is afgebakend.

Het doel van het panel is om valide en actuele economische informatie op het niveau van de topsectoren te verschaffen. Bijvoorbeeld, hoe percipiëren ondernemers van de bedrijven uit de topsectoren het huidige ondernemingsklimaat, of hoeveel bedrijven uit de topsectoren innoveren er? In het najaar van 2012 heeft de eerste meting met het panel plaatsgevonden: met 1.620 ondernemers is een telefonisch gesprek gevoerd. De analyse is uitgevoerd op basis van 1.810 respondenten. De extra 190 'cases' corresponderen met bedrijven die onder een 'blauwe' SBI-code vallen (zie figuur B1) en dus onder verschillende topsectoren vallen. Deze bedrijven tellen in de

¹⁶ Zie voor een uitgebreide beschrijving van het Topsectorenpanel: Ruud Hoevenagel (2013), Topsectorenpanel: methodologische verantwoording, Panteia, Zoetermeer.

dataset twee keer mee.

Representatieve uitkomsten

Het is belangrijk om aan te tonen dat de samenstelling van het Topsectorenpanel representatief is voor de populatie. Met andere woorden, de respondenten die aan het onderzoek deelnemen, mogen geen selectief deel vormen van de populatie.

Selectiviteit kan (soms onbewust) gecreëerd worden door de wijze van steekproeftrekking uit de populatie, de opgestelde introductietekst om ondernemers over te halen deel te nemen aan het onderzoek, de lengte en samenstelling van de vragenlijst, en het tijdstip van bellen.

De populatie van het Topsectorenpanel wordt gevormd door de gehanteerde afbakening van het CBS (CBS, 2012). In tabel B1 is een overzicht gegeven van het aantal bedrijven waaruit de negen topsectoren bestaan¹⁷, en de bedrijven die aan de eerste drie metingen van het Topsectorenpanel hebben deelgenomen.

Tabel B1 Topsectoren: populatie en steekproefresultaat

Topsectoren	Populatie	Steekproefresultaat		
		1 ^e meting	2 ^e meting	3 ^e meting
<i>Agro & Food</i>	57.310	226	232	225
<i>Chemie</i>	2.120	182	174	170
<i>Creatieve Industrie</i>	106.820	180	175	294
<i>Energie</i>	1.220	151	127	151
<i>Hightech systemen en materialen</i>	66.850	320	320	316
<i>Life sciences & health</i>	2.280	163	148	192
<i>Transport en Opslag</i>	24.150	213	180	202
<i>Tuinbouw en uitgangsmaterialen</i>	19.210	206	219	188
<i>Water</i>	2.920	169	131	155
Totaal	282.880	1.810	1.706	1.893

Bron: Panteia, 2013

¹⁷ De aantallen zijn afkomstig uit CBS (2012), Monitor topsectoren. Methodebeschrijving en tabellenset: tabel 5 Bedrijven naar topsector, 2010-2011.

Het uitgangspunt voor de steekproeftrekking vormde de afbakening van de topsectoren in figuur B1. Een optimale steekproeftrekking zorgt ervoor dat elk bedrijf dat tot de populatie behoort een gelijke kans heeft om deel te nemen. Voor het Topsectorenpanel is gebruikgemaakt van het zogenaamde DM-CD bestand: dit is een compleet adressenbestand van bedrijven in Nederland dat vanuit het handelsregister van de KvK is samengesteld.

Voor het Topsectorenpanel is steeds een neutrale introductietekst gebruikt om selectiviteit te voorkomen, te weten: *"Goedemorgen/-middag/-avond. U spreekt met van Panteia. Wij doen onderzoek naar de ontwikkeling in het ondernemingsklimaat in Nederland. Zou ik u in verband met dit onderzoek een aantal vragen mogen stellen?"*. Er wordt in de introductie niet gerefereerd aan het topsectorenbeleid of het Topsectorenpanel. Door de lengte van de vragenlijst van maximaal 15 minuten, de relatief gemakkelijk te beantwoorden gesloten vragen en de ervaren interviewers van Panteia hebben er geen weigeringen tijdens de vragenlijst plaatsgevonden¹⁸. Aan het einde van de vragenlijst is aan de respondenten gevraagd of Panteia de betreffende respondent nogmaals mocht benaderen.

Naast de lengte van de vragenlijst en de neutrale introductie is elke potentiële respondent door de interviewers van Panteia – bij geen gehoor - vijf keer gebeld, op verschillende tijdstippen van de dag.

Steekproefuitkomsten drie metingen

In het najaar van 2012 zijn 1.620 gesprekken gevoerd met bedrijven uit de negen topsectoren. Tabel B2 geeft een overzicht van de gesprekken onderverdeeld naar grootteklasse (naar werkzame personen) en sector. Het aantal van 1.810 in tabel B2 correspondeert niet met de 1.620 gesprekken die zijn gevoerd. Dit heeft te maken met overlappings (dubbele SBI-codes) tussen de verschillende topsectoren. In totaal zijn 190 gesprekken twee keer meegeteld.

¹⁸ Het interviewercorps van Panteia bestaat overwegend uit vrouwen, met een gemiddelde leeftijd van 45 jaar. Het corps is zeer ervaren in business-to-business-onderzoek. De medewerkers zijn gemiddeld zes jaar in dienst en hebben in de loop der jaren ruime ervaring opgebouwd. De ervaring heeft geleerd dat het bij business-to-business-onderzoek belangrijk is dat de respondenten een gesprekspartner treffen die gemiddeld genomen een vergelijkbare leeftijd heeft als de respondent.

Tabel B2 Steekproefresultaat 1^e meting Topsectorenpanel (najaar 2012)

<i>Topsectoren</i>	<i>1 wp</i>	<i>2-9 wp</i>	<i>10-99 wp</i>	<i>100+ wp</i>	<i>Totaal</i>
<i>Agro & Food</i>	28	77	83	38	226
<i>Chemie</i>	16	43	77	46	182
<i>Creatieve Industrie</i>	49	45	56	30	180
<i>Energie</i>	19	61	46	25	151
<i>Hightech systemen en materialen</i>	57	86	135	42	320
<i>Life sciences & health</i>	25	51	73	14	163
<i>Transport en Opslag</i>	24	61	78	50	213
<i>Tuinbouw en uitgangsmaterialen</i>	16	77	91	22	206
<i>Water</i>	19	55	73	22	169
<i>Totaal</i>	253	556	712	289	1.810

Bron: Panteia, 2013

In de winter van 2012 is de tweede meting van het Topsectorenpanel uitgevoerd. Deze meting is afgenomen via het internet. Van 1.395 (van de 1.620) panelleden uit de eerste meting was een e-mailadres bekend. Deze hebben de vragenlijst ook ontvangen. Hiervan hebben er 586 (42%) meegedaan. De overige respondenten zijn via een telefonische werving geworven. In totaal hebben in de tweede meting 1.527 bedrijven de internetmeting ingevuld. Tabel B3 geeft een overzicht van het steekproefresultaat.

Het aantal van 1.706 in tabel B3 correspondeert niet met de 1.527 gesprekken die zijn gevoerd. Dit heeft te maken met overlappings (dubbele SBI-codes) tussen de verschillende topsectoren. In totaal zijn 179 gesprekken twee keer meegeteld.

Tabel B3 Steekproefresultaat 2^e meting Topsectorenpanel (winter 2012)

Topsectoren	1 wp	2-9 wp	10-99 wp	100+ wp	Totaal
Agro & Food	30	107	63	32	232
Chemie	20	51	66	37	174
Creatieve Industrie	57	59	43	16	175
Energie	20	40	44	23	127
Hightech systemen en materialen	77	105	106	32	320
Life sciences & health	27	48	57	16	148
Transport en Opslag	30	55	68	27	180
Tuinbouw en uitgangsmaterialen	32	90	78	19	219
Water	24	45	44	18	131
Totaal	317	600	569	220	1.706

Bron: Panteia, 2013

In het voorjaar van 2013 is de derde meting van het Topsectorenpanel uitgevoerd (van 22 maart tot en met 29 april). Deze meting was qua onderwerpen identiek aan de eerste meting. In totaal zijn in de derde meting 1.704 complete gesprekken gevoerd met bedrijven uit de negen topsectoren. Hiervan waren er 1.212 panelleden en 492 nieuw geworven. Tabel B4 geeft een overzicht van het steekproefresultaat.

Tabel B4 Steekproefresultaat 3^e meting Topsectorenpanel (voorjaar 2013)

Topsectoren	1 wp	2-9 wp	10-99 wp	100+ wp	Totaal
Agro & Food	33	113	56	23	225
Chemie	19	58	62	31	170
Creatieve Industrie	129	85	66	14	294
Energie	20	44	64	23	151
Hightech systemen en materialen	72	124	90	30	316
Life sciences & health	45	75	58	14	192
Transport en Opslag	28	79	63	32	202
Tuinbouw en uitgangsmaterialen	23	89	64	12	188
Water	36	56	49	14	155
Totaal	405	723	572	193	1.893

Bron: Panteia, 2013

Het aantal van 1.893 in tabel B3 correspondeert niet met de 1.704 gesprekken die zijn gevoerd. Dit heeft te maken met overlappings (dubbele SBI-codes) tussen de verschillende topsectoren. In totaal zijn 189 gesprekken twee keer meegeteld.

In tabel B5 is een nader overzicht gegeven van de herkomst van de panelleden van de derde meting. Aangegeven is of de panelleden afkomstig zijn uit meting 1, meting 2 of nieuw zijn geworven. De panelleden uit meting 1 hebben in het najaar van 2012 bijna dezelfde vragen beantwoord als in de derde meting in het voorjaar van 2013: het gaat om 49% van de steekproef.

Tabel B5 Steekproefresultaat 3^e meting Topsectorenpanel: onderscheiden naar type respondent

<i>Topsectoren</i>	<i>Meting 1</i>	<i>Meting 2</i>	<i>Nieuw</i>	<i>Totaal</i>
<i>Agro & Food</i>	113	55	57	225
<i>Chemie</i>	98	45	27	170
<i>Creatieve Industrie</i>	98	56	140	294
<i>Energie</i>	83	16	52	151
<i>Hightech systemen en materialen</i>	161	92	63	316
<i>Life sciences & health</i>	85	88	19	192
<i>Transport en Opslag</i>	105	52	45	202
<i>Tuinbouw en uitgangsmaterialen</i>	96	48	44	188
<i>Water</i>	80	30	45	155
<i>Totaal</i>	919	482	492	1893

Bron: Panteia, 2013

Betrouwbaarheid van de resultaten

De uitkomsten van het Topsectorenpanel zijn steekproefuitkomsten. Dit houdt in dat er sprake is van onnauwkeurigheid. De onnauwkeurigheid van steekproefuitkomsten hangt in grote mate af van de omvang van de steekproef. De stelregel is: hoe groter de steekproef, hoe nauwkeuriger de uitkomsten. Ze hangt ook af van het gewenste betrouwbaarheidsniveau waarop de uitspraken worden gedaan. De stelregel is: hoe hoger het gewenste betrouwbaarheidsniveau, hoe minder nauwkeurig kan worden aangegeven binnen welke grenzen het antwoord ligt. Tot slot hangt ze ook af van de gegeven antwoorden in de steekproef. De stelregel is: hoe minder variatie in de antwoorden, hoe nauwkeuriger.

De omvang van de variatie heeft bij dichotome variabelen (ja/nee) te maken met het percentage voor- en tegenstanders. Wanneer 50% voor is en 50% tegen is de maximale variatie bereikt en is de onnauwkeurigheid het grootst. Bij continue variabelen (omzet, winst) heeft de variatie te maken met de afwijkingen van het gemiddelde (standaarddeviatie). Hoe groter de afwijkingen, hoe minder nauwkeurig het berekende gemiddelde.

In tabel B6 is op basis van de steekproefaantallen in tabel B4 de *maximale* onnauwkeurigheid (foutenmarge) berekend voor dichotome vragen, bij een betrouwbaarheidsniveau van 95%¹⁹.

¹⁹ Wanneer we spreken over een betrouwbaarheidsniveau van 95% betekent dit niet dat er 95% kans is dat het populatiegemiddelde in het interval ligt. Immers: dit gemiddelde ligt er in of ligt er niet in, een van beide. De juiste betekenis is dat we bij veelvuldige herhaling van het onderzoek, met steeds nieuwe steekproeven uit dezelfde populatie in 95% van de gevallen het populatiegemiddelde binnen de berekende betrouwbaarheidsintervallen valt.

Tabel B6 Maximale foutenmarges Topsectorenpanel 3^e meting

<i>Topsectoren</i>	<i>N</i>	<i>Betrouwbaarheidsniveau 95%</i>
<i>Agro & Food</i>	225	± 6,5%
<i>Chemie</i>	170	± 7,5%
<i>Creatieve Industrie</i>	294	± 5,7%
<i>Energie</i>	151	± 8,0%
<i>Hightech systemen en materialen</i>	316	± 5,5%
<i>Life sciences & health</i>	192	± 7,1%
<i>Transport en Opslag</i>	202	± 6,9%
<i>Tuinbouw en uitgangsmaterialen</i>	188	± 7,1%
<i>Water</i>	155	± 7,9%
<i>Totaal</i>	1.893	± 2,3%

Bron: Panteia, 2013

Te zien is dat op het niveau van de afzonderlijke topsectoren de maximale foutenmarge zich bevindt rond de zeven procent. Op het niveau van alle topsectoren tezamen is de marge twee procent. Wat de gevolgen van deze foutenmarges zijn voor de vermelde percentages in dit rapport wordt hieronder aan de hand van een voorbeeld aangegeven.

Interpretatie figuur 2.1

Om de betekenis van de berekende foutenmarges in tabel B6 te duiden, gaan we nader in op de vermelde percentages in figuur 2.1 van dit rapport. In deze figuur zijn de uitkomsten van Meting 1 (najaar 2012) en Meting 3 (voorjaar 2013) vergeleken voor de vraag of men in de afgelopen 12 maanden tijd heeft geïnvesteerd in de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten of verbeteringen van het productieproces. Tabel B7 laat de resultaten zien, inclusief de berekende foutenmarges.

Tabel B7 Uitkomsten en foutenmarges van figuur 2.1

Topsectoren	Meting 1			Meting 3		
	Uitkomst	N	Foutenmarge	Uitkomst	N	Foutenmarge
Agro & Food	48%	226	± 6,5%	50%	225	± 6,5%
Chemie	90%	182	± 4,4%	84%	170	± 5,5%
Creatieve Industrie	71%	180	± 6,6%	77%	294	± 4,8%
Energie	82%	151	± 6,1%	74%	151	± 7,0%
Hightech systemen	71%	320	± 5,0%	74%	316	± 4,8%
Life sciences & health	72%	163	± 6,9%	70%	192	± 6,51%
Transport en Opslag	51%	213	± 6,7%	47%	202	± 6,9%
Tuinbouw en uitg.mat.	74%	206	± 6,0%	65%	188	± 6,8%
Water	66%	169	± 7,1%	67%	155	± 7,4%
Totaal	65%	1.810	± 2,2%	67%	1.893	± 2,1%

Bron: Panteia, 2013

Wanneer de uitkomsten van de twee metingen – inclusief hun foutenmarges – met elkaar worden vergeleken, kan worden berekend of de geconstateerde verschillen tussen de twee metingen statistisch significant zijn. Bijvoorbeeld, de steekproefuitkomst 48% van de Agro & Food in Meting 1 heeft volgens de statistiek (met een betrouwbaarheid van 95%) een verwachte uitkomst in de populatie van 41,5% - 54,5%. In dit interval bevindt zich het percentage van 50% uit Meting 3 (dat zelf een verwachte uitkomst in de populatie heeft van 43,5% - 56,5%). Met andere woorden, omdat de twee berekende intervallen overlappen is het geconstateerde verschil van +2% tussen de twee metingen niet statistisch significant.

Ook de andere verschillen in figuur 2.1 zijn niet statistisch significant, ook het verschil voor het totaal van de topsectoren niet (de intervallen 62,8% - 67,2% en 64,9% - 69,1% overlappen elkaar).

Het verschil tussen de twee metingen op het niveau van het *totaal* van de topsectoren moet in de orde van grootte van 4,5 procent liggen, en de verschillen op het niveau van de *afzonderlijke* topsectoren moeten in de orde van grootte van 10 tot 15 procent liggen, willen ze statistisch significant zijn. Zulke verschillen komen niet zo vaak voor in een periode van minder dan één jaar. Daarom gaat het bij de vergelijkingen in dit rapport eerder om de relevantie van de geconstateerde veranderingen dan om de

significantie. Met andere woorden, een ontwikkeling van +2% tussen Meting 3 en Meting 1 kan een zeer relevante ontwikkeling zijn, terwijl deze niet statistisch significant is.

Herweging 3^e meting

Vergeleken met de populatie van de negen topsectoren is de steekproef scheef verdeeld (zie tabel B8). Zo zijn er bijvoorbeeld relatief te veel bedrijven uit de Chemie gebeld (9% in de steekproef en 1% in de populatie) en te weinig bedrijven uit de Creatieve Industrie (16% in de steekproef en 38% in de populatie).

Tabel B8 Topsectoren: populatie en steekproefresultaat

Topsectoren	Populatie		Steekproef 3 ^e meting	
	absoluut	relatief	absoluut	relatief
Agro & Food	57.310	20%	225	12%
Chemie	2.120	1%	170	9%
Creatieve Industrie	106.820	38%	294	16%
Energie	1.220	0%	151	8%
Hightech systemen en materialen	66.850	24%	316	17%
Life sciences & health	2.280	1%	192	10%
Transport en Opslag	24.150	9%	202	11%
Tuinbouw en uitgangsmaterialen	19.210	7%	188	10%
Water	2.920	1%	155	8%
Totaal	282.880	100%	1.893	100%

Bron: Panteia, 2013

De verdeling over de negen topsectoren in de steekproef is gelijkmatiger dan in de populatie. Dit is gebeurd om – gegeven de totale omvang van de steekproef – ook op het niveau van de afzonderlijke topsectoren betrouwbare uitspraken te kunnen doen. Wanneer de sectoren worden opgesplitst naar grootteklasse, zien we een oververtegenwoordiging van de grote bedrijven in de steekproef. Dit is gangbaar bij survey-onderzoek onder bedrijven, omdat op deze wijze toch betrouwbare uitspraken kunnen worden gedaan over grote bedrijven. Om voor de in de steekproef bewust aangebrachte scheefheid te corrigeren, is in de analyses een herweging toegepast. In

tabel B9 staan de herwegingsfactoren vermeld die gebruikt zijn wanneer uitspraken worden gedaan op het niveau van alle topsectoren samen.

Tabel B9 Gebruikte herwegingsfactoren derde meting Topsectorenpanel

Topsectoren	1 wp	2-9 wp	10-99 wp	100+ wp	Totaal
Agro & Food	4,63	1,86	0,32	0,08	1,70
Chemie	0,22	0,09	0,07	0,03	0,08
Creatieve Industrie	4,17	1,83	0,30	0,11	2,43
Energie	0,27	0,04	0,01	0,03	0,05
Hightech systemen en materialen	3,63	1,08	0,52	0,17	1,42
Life sciences & health	0,14	0,09	0,03	0,02	0,08
Transport en Opslag	2,53	0,84	0,35	0,09	0,80
Tuinbouw en uitgangsmaterialen	1,99	0,78	0,20	0,04	0,68
Water	0,27	0,13	0,05	0,03	0,13
Totaal	2,70	0,91	0,22	0,07	1,00

Bron: Panteia, 2013

De berekende herwegingsfactoren laten zien dat in elke topsector de grotere bedrijven oververtegenwoordigd zijn (een factor kleiner dan 1) en de kleinere bedrijven ondervertegenwoordigd (een factor groter dan 1). Er zijn vooral te weinig kleine bedrijven vertegenwoordigd in de topsectoren Agro & Food, Creatieve Industrie en Hightech systemen en materialen. De herwegingsfactoren in tabel B8 vormen *ankers* bij de werving van nieuwe panelleden. Een methodologisch einddoel is om alle herwegingsfactoren onder de "2" te krijgen en boven de "0,2."

Opbouw vragenlijst

De afgenomen vragenlijst in de derde meting van het Topsectorenpanel is opgenomen in Bijlage 2. Grofweg bestaat de vragenlijst uit zes groepen vragen, te weten:

- vragen over het bedrijf (profiel- en basisvragen);
- vragen over het ondernemingsklimaat (klimaatvragen);
- vragen over het topsectorenbeleid (topvragen);
- vragen over innovatie (innovatievragen);
- vragen over economische prestaties (prestatievragen);
- afsluitende vragen (panelvragen).

Vrijwel alle vragen zijn gesloten en relatief gemakkelijk te beantwoorden.

Bijlage 2 **Vragenlijst**

INTRO (PANELLEDEN)

Goedemorgen/-middag/-avond mevrouw/mijnheer. U spreekt met ... van Panteia. U heeft vorig jaar meegedaan aan een telefonisch onderzoek over het ondernemingsklimaat in Nederland. U gaf toen aan dat wij u in de toekomst nogmaals mochten benaderen. Momenteel doen wij weer een onderzoek naar de ontwikkeling van het ondernemingsklimaat in Nederland. Zou ik u in verband met dit onderzoek een aantal vragen mogen stellen?

INTRO (NIEUWE PANELLEDEN)

Goedemorgen/-middag/-avond mevrouw/mijnheer. U spreekt met ... van Panteia. Namens het ministerie van Economische Zaken doen wij momenteel onderzoek naar de ontwikkeling van het ondernemingsklimaat in Nederland. Zou ik u in verband met dit onderzoek een aantal vragen mogen stellen?

NPROFIELOA

Indien nieuw panellid

Als eerste wil ik u enkele algemene vragen stellen over uw bedrijf om de nodige basisinformatie te verzamelen. Volgens gegevens van de Kamer van Koophandel valt uw bedrijf onder de sector [....]. Is dat juist?

- 1: ja, zeker
- 2: ja, waarschijnlijk wel
- 3: nee

NPROFIELOB

Als NPROFIELOA = 2 of 3

Kunt u omschrijven wat de belangrijkste activiteit van uw bedrijf is?

PROFIELO1

Indien nieuw panellid

In welk jaar is uw bedrijf opgericht?

PROFIELO3

Exporteert uw bedrijf goederen of diensten?

- 1: ja, alleen goederen
- 2: ja, alleen diensten
- 3: ja, zowel goederen als diensten
- 4: nee geen export
- 5: weet niet
- 6: wil niet zeggen

PROFIELO3B

Als PROFIELO3 = 3

Welk deel van de export bestaat uit diensten? Is dat:

- 1: minder dan 25%
- 2: 25 tot 50%
- 3: 50 tot 75%
- 4: 75% of meer
- 5: weet niet
- 5: wil niet zeggen

PROFIELO4

Welke van de volgende doelstellingen vindt u voor uw bedrijf het belangrijkste? Is dat:

Enq.: OPLEZEN, 1 ANTWOORD MOGELIJK

- 1: realiseren van groei
- 2: zelfstandigheid
- 3: maken van winst
- 4: de continuïteit van het bedrijf
- 5: geen van deze
- 6: weet niet
- 7: wil niet zeggen

BASIS01

Hoeveel personen - inclusief uzelf - waren er eind 2012 in uw bedrijf werkzaam?

Enq.: LET OP dat de respondent ZICHZELF en eventuele meewerkende gezinsleden meetelt.

PROFIELO2

Wat is uw rol in de onderneming?

Enq.: Helpen mag

- 1: (mede)eigenaar/ondernemer
- 2: partner of een familielid van de eigenaar/ondernemer
- 3: directeur (niet eigenaar), bedrijfsleider, filiaalmanager e.d.
- 4: marketing directeur/-manager
- 5: sales directeur
- 6: anders, namelijk:
- 7: weet niet
- 8: wil niet zeggen

KLIMAATO1

De volgende vragen gaan over het ondernemingsklimaat. Hieronder verstaan we de omstandigheden in Nederland die van invloed zijn op de economische prestaties van bedrijven. Wat is uw oordeel over de ontwikkeling van het ondernemingsklimaat voor uw bedrijf in de tweede helft van 2012, ten opzichte van de eerste helft van 2012? Is het ondernemingsklimaat voor uw bedrijf toen...

- 1: sterk verbeterd
- 2: iets verbeterd
- 3: niet veranderd
- 4: iets verslechterd
- 5: sterk verslechterd
- 6: weet niet
- 7: wil niet zeggen

KLIMAATO2

Wat is uw verwachting over het ondernemingsklimaat voor uw bedrijf voor de eerste helft van 2013 ten opzichte van de tweede helft van 2012? Verwacht u voor uw bedrijf een...

ENQ: het gaat om het algehele ondernemingsklimaat

- 1: sterke verbetering
- 2: lichte verbetering
- 3: geen verandering
- 4: lichte verslechtering
- 5: sterke verslechtering
- 6: wil niet zeggen
- 7: weet niet

KLIMAAT02B

Als KLIMAAT02 = 1, 2, 3 of 4

Waarom verwacht u voor uw bedrijf een verbetering/verslechtering van het ondernemingsklimaat? Kunt u uw antwoord toelichten.

KLIMAAT 04B

Bent u in 2012 meer tijd kwijt geweest aan administratieve verplichtingen richting de overheid?

Eng.: Meer tijd dan in 2011

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

KLIMAAT05

Wat is uw mening over de ruimte die u als ondernemer in Nederland krijgt om te ondernemen?

Is deze ruimte in 2012...

- 1: sterk toegenomen
- 2: licht toegenomen
- 3: ongeveer gelijk gebleven
- 4: licht afgenomen
- 5: sterk afgenomen
- 6: wil niet zeggen
- 7: weet niet

KLIMAAT05B

Heeft u in 2012 te maken gehad met nieuwe wet- en regelgeving die uw ruimte om te ondernemen heeft belemmerd?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

KLIMAAT06

In hoeverre doet uw bedrijf een beroep op arbeidskrachten met een technische opleiding? Is dat:

- 1: in grote mate
- 2: in beperkte mate
- 3: niet
- 4: weet niet
- 5: wil niet zeggen

KLIMAAT09

Als Vraag KLIMAAT06 is 1 of Vraag KLIMAAT06 is 2

Is het gemak waarmee uw bedrijf aan technisch geschoold personeel kan komen sinds de afgelopen zomer ...

- 1: sterk toegenomen
- 2: licht toegenomen
- 3: ongeveer gelijk gebleven
- 4: licht afgenomen
- 5: sterk afgenomen
- 6: weet niet
- 7: wil niet zeggen

KLIMAAT03

Heeft u vertrouwen in het door de Nederlandse overheid gevoerde economische beleid?

- 1: ja
- 2: enigszins
- 3: nee
- 4: weet niet
- 5: wil niet zeggen

KLIMAAT03B

Als Vraag KLIMAAT03 = 1, 2 of 3

Waarom heeft u (enigszins, geen) vertrouwen in het door de Nederlandse overheid gevoerde economische beleid?

KLIMAAT10

Zijn de mogelijkheden om aan financiering te komen voor uw bedrijf sinds de afgelopen zomer

- 1: sterk verbeterd
- 2: enigszins verbeterd
- 3: ongeveer gelijk gebleven
- 4: enigszins verslechterd
- 5: sterk verslechterd
- 6: niet van toepassing
- 7: weet niet
- 8: wil niet zeggen

KLIMAAT12

Indien nieuw panellid

Waar zijn uw belangrijkste concurrenten gevestigd? Is dat...

ENQ: Probeer eerst keuze te laten maken, indien niet mogelijk dan meerdere antwoorden

- 1: in de regio
- 2: in Nederland
- 3: in het buitenland
- 4: heb geen concurrenten
- 5: weet niet
- 6: wil niet zeggen

KLIMAAT13

Als Vraag PROFIEL03 is 1, 2 of 3

Vindt u dat Nederland ten opzichte van het buitenland een aantrekkelijk vestigingsklimaat heeft?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

KLIMAAT13B

Als Vraag KLIMAAT13 1 of 2

Waarom vindt u dat?

KLIMAAT15

Als u de overheid een advies zou mogen geven om het ondernemingsklimaat te verbeteren. Waar zou de overheid zich dan als eerste op moeten richten: Ik noem u zes mogelijkheden.

Enq: LEES OP

- 1: administratieve lasten

- 2: tekort aan bètatechnici
- 3: financieringsproblemen
- 4: export / internationale markten
- 5: toegang tot kennisinstellingen
- 6: hinderende wet- en regelgeving
- 7: weet niet
- 8: wil niet zeggen

TOP01

De volgende vragen gaan over het nieuwe bedrijfslevenbeleid van de overheid waarin de rijksoverheid probeert het ondernemingsklimaat in Nederland te verbeteren. In dit bedrijfslevenbeleid heeft het kabinet 9 topsectoren als speerpunt benoemd. Wist u, voordat u aan dit onderzoek deelnam, van het bestaan van dit beleid?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

TOP02

Volgens onze gegevens maakt u onderdeel uit van de topsector [....] In hoeverre herkent u zichzelf als onderdeel hiervan? Is dat...

- 1: volledig
- 2: enigszins
- 3: geheel niet
- 4: weet niet
- 5: wil niet zeggen

INNOVATIE01

De volgende vragen gaan over *vernieuwingen* binnen uw bedrijf. Heeft uw bedrijf in de afgelopen drie jaar ...

- "nieuwe producten of diensten geïntroduceerd?"
- "het productieproces vernieuwd?"
- "aanpassingen gedaan in de organisatie van bedrijfsprocessen?"

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE01B

Als Vraag INNOVATIE01 =1

Was de introductie van de nieuwe producten of diensten, nieuw voor:

Enq.: LEES OP, SLECHTS 1 ANTWOORD MOGELIJK

ENQ: het hoogste niveau geldt, dus 'wereld' gaat voor 'Europa', 'Europa gaat voor 'Nederland', etc.

ENQ: bij meerdere innovaties geldt de belangrijkste, bij even belangrijk de meest recente

- 1: de wereld
- 2: Europa
- 3: Nederland
- 4: de bedrijfstak
- 5: het bedrijf
- 6: weet niet
- 7: wil niet zeggen

INNOVATIE19A

Als INNOVATIE01-1 of 01-2 of 01-3 is 1

Bent u bij uw vernieuwingsinspanningen knelpunten tegengekomen?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE19B

Als INNOVATIE19A is 1

Welke knelpunten bent u tegengekomen?

Vraag INNOVATIE02

Als INNOVATIE01_1 is 1

Welk percentage van de omzet is toe te schrijven aan de nieuwe producten of diensten die u de afgelopen drie jaar heeft geïntroduceerd?

- 1: minder dan 5% van de omzet
- 2: 5 tot 10% van de omzet
- 3: 10 tot 15% van de omzet
- 4: 15 tot 25% van de omzet
- 5: 25 tot 50 % van de omzet
- 6: 50% of meer van de omzet
- 7: weet niet
- 8: wil niet zeggen

INNOVATIE03

Heeft u in de afgelopen 12 maanden tijd geïnvesteerd in de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten of verbeteringen van het productieproces?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE04

Als INNOVATIE03 is 1

Hoeveel tijd is er ingestoken, als percentage van de totale arbeidsinzet?

- 1: minder dan 5% van de arbeidsinzet
- 2: 5 tot 10% van de arbeidsinzet
- 3: 10 tot 15% van de arbeidsinzet
- 4: 15 tot 25% van de arbeidsinzet
- 5: 25 tot 50 % van de arbeidsinzet
- 6: 50% of meer van de arbeidsinzet
- 7: weet niet
- 8: wil niet zeggen

INNOVATIE05

Als INNOVATIE03 is 1

Heeft u de afgelopen 12 maanden naast tijd, ook middelen geïnvesteerd in de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten of verbeteringen van het productieproces?

ENQ.: Denk aan onderzoeksapparatuur of het bouwen van prototypes

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE06

Als INNOVATIE03 is 1

Werkte u bij de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten of verbeteringen van het productieproces

geheel op eigen kracht of heeft u daarbij samengewerkt met andere organisaties?

- 1: op eigen kracht
- 2: samengewerkt
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE07

Als INNOVATIE06 is 2

Met wie werkte u samen aan deze vernieuwing? Is dat:

ENQ: meer antwoorden mogelijk

- 1: met een klant
- 2: met een toeleverancier
- 3: met een kennisinstelling
- 4: met een extern (ingehuurde) adviseur
- 5: met een collega-bedrijf
- 6: anders, namelijk:
- 7: weet niet
- 8: wil niet zeggen

INNOVATIE08

Als INNOVATIE06 is 2

Kunt u aangeven waar uw belangrijkste samenwerkingspartners zitten? Is dat...

- 1: in de regio
- 2: in Nederland
- 3: in het buitenland
- 4: weet niet
- 5: wil niet zeggen

INNOVATIE09

Als TOP01 is 1

Bent u door de topsectorenaanpak gemotiveerd om binnen uw organisatie meer aandacht te besteden aan vernieuwingen?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE09b

Als TOP01 is 1

Bent u door de topsectorenaanpak nieuwe samenwerkingsverbanden aangegaan, gericht op de ontwikkeling van nieuwe producten of diensten?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE16

Heeft u in 2012 gebruikgemaakt van fiscale regelingen die bedoeld zijn om de innovatie van het Nederlandse bedrijfsleven te stimuleren, zoals de WBSO, RDA of de Innovatiebox?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE17

Denkt u dat u in 2013 gebruik gaat maken van dit soort fiscale regelingen?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE18

Maakt voortdurend vernieuwen onderdeel uit van uw bedrijfsstrategie?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

INNOVATIE18A

Heeft u uw plannen over de ontwikkeling van nieuwe producten en diensten op schrift gesteld?

- 1: ja
- 2: nee
- 3: weet niet
- 4: wil niet zeggen

PRESTATIE01

Nu wil ik u graag een aantal vragen stellen over de economische prestaties van uw bedrijf in 2012.

Kunt u een schatting geven van de totale omzet - exclusief BTW - die uw bedrijf in 2012 heeft gerealiseerd? Is dat:

- 1: minder dan 500.000 euro
- 2: 500.000 tot 1 miljoen euro
- 3: 1 miljoen tot 5 miljoen euro
- 4: 5 miljoen tot 10 miljoen euro
- 5: 10 miljoen tot 20 miljoen euro
- 6: 20 miljoen tot 30 miljoen euro
- 7: 30 miljoen tot 40 miljoen euro
- 8: 40 miljoen tot 50 miljoen euro
- 9: 50 miljoen tot 75 miljoen euro
- 10: 75 miljoen tot 100 miljoen euro

- 11: 100 miljoen tot 250 miljoen euro
- 12: 250 miljoen euro of meer
- 13: nog niet bekend
- 14: wil (echt) niet zeggen
- 15: weet niet

PRESTATIE02

Is de omzet van uw bedrijf in 2012 ten opzichte van 2011 toegenomen, gelijk gebleven of afgenomen?

- 1: toegenomen
- 2: gelijk gebleven
- 3: afgenomen
- 4: weet niet
- 5: wil niet zeggen

PRESTATIE03

Als Vraag PRESTATIE02 is 1

Met hoeveel procent is de omzet ongeveer toegenomen? Is dat:

ENQ: Mag een schatting zijn, eventueel schalen opnoemen.

- 1: met minder dan 5%
- 2: met 5 tot 10%
- 3: met 10 tot 25%
- 4: met 25% of meer
- 5: weet niet
- 6: wil niet zeggen

PRESTATIE04

Als PRESTATIE02 is 3

Met hoeveel procent is de omzet ongeveer afgenomen?

ENQ: Mag een schatting zijn, eventueel schalen opnoemen.)

- 1: met minder dan 5%
- 2: met 5 tot 10%
- 3: met 10 tot 25%
- 4: met 25% of meer
- 5: weet niet
- 6: wil niet zeggen

PRESTATIE07

Als PROFIEL03 is 1, 2 of 3

U gaf eerder aan dat uw bedrijf exporteert. Hoeveel procent van de totale omzet was in 2012 afkomstig uit export? Is dat:

- 1: 1 tot 10%
- 2: 10 tot 25%
- 3: 25 tot 50%
- 4: 50% of meer
- 5: weet niet
- 5: wil niet zeggen

PRESTATIE06

Als *PROFIEL03* is 1, 2 of 3

Is de *export* in 2012 ten opzichte van 2011 toegenomen, gelijk gebleven of afgenomen?

- 1: toegenomen
- 2: gelijk gebleven
- 3: afgenomen
- 4: weet niet
- 5: wil niet zeggen

PRESTATIE08

Was het bedrijfsresultaat vóór belastingen van uw onderneming in 2012 ...

Enq.: LEES OP

- 1: sterk positief
- 2: licht positief
- 3: ongeveer nul
- 4: licht negatief
- 5: sterk negatief
- 6: weet (nog) niet
- 7: wil niet zeggen

PRESTATIE09

Wat is uw verwachting van de omzetontwikkeling over 2013? Zal de omzet in 2013 ten opzichte van 2012 ...

Enq.: LEES OP

- 1: sterk toenemen
- 2: licht toenemen
- 3: ongeveer gelijk blijven
- 4: licht afnemen
- 5: sterk afnemen
- 6: weet (nog) niet
- 7: wil niet zeggen

PRESTATIE10

Wat is uw verwachting over het bedrijfsresultaat over 2013? Zal het bedrijfsresultaat vóór belastingen over 2013 ten opzichte van 2012 ...

Enq.: LEES OP

- 1: sterk toenemen
- 2: licht toenemen
- 3: ongeveer gelijk blijven
- 4: licht afnemen
- 5: sterk afnemen
- 6: weet (nog) niet
- 7: wil niet zeggen

PRESTATIE11

Als u de economische ontwikkeling van uw bedrijf voor 2013 met een rapportcijfer zou moeten uitdrukken, welk cijfer zou u dan geven?

ENQ: 1 is zeer slecht, 10 is uitmuntend

PANEO1

Tot slot zou ik u willen vragen of wij u nog eens mogen benaderen voor toekomstig onderzoek over bedrijfsgerelateerde onderwerpen?

- 1: ja
- 2: nee

PANEO2

Als vraag PANELO1 = 1

Dan wil ik graag wat gegevens controleren/noteren.

Vraag GESL

Noteer geslacht

- 1: man
- 2: vrouw

EINDE

Dan waren dit al mijn vragen. Ik dank u hartelijk voor uw medewerking en wens u nog een prettige dag/avond.

De resultaten van het Programma MKB en Ondernemerschap worden in twee reeksen gepubliceerd, te weten: Research Reports en Publieksrapportages. De meest recente rapporten staan (downloadable) op: www.ondernemerschap.nl.

Recente Publieksrapportages

A201374	7-1-2014	MKB Rating: Smaakt naar meer, onderzoek naar bekendheid en gebruik van ratings door MKB-bedrijven
A201373	7-1-2014	Vertrouwen in eigen bedrijf keldert: ondernemersvertrouwen door de jaren heen
A201370	19-12-2013	Algemeen beeld van het MKB in de marktsector in 2013 en 2014
A201369	23-12-2013	Ondernemen in de horecasector 2013
A201368	23-12-2013	Ondernemen in de groothandelsector 2013
A201367	23-12-2013	Ondernemen in de overige dienstverlening 2013
A201366	23-12-2013	Ondernemen in de bouwsector 2013
A201365	23-12-2013	Ondernemen in de transportsector 2013
A201364	23-12-2013	Ondernemen in de autosector 2013
A201363	19-12-2013	Bijdrage van buitenlandse werknemers aan innovatie in het MKB
A201362	23-12-2013	Ondernemen in de zakelijke dienstverlening 2013
A201361	23-12-2013	Ondernemen in de metaalelektro 2013
A201360	23-12-2013	Ondernemen in de voedings- en genotmiddelenindustrie 2013
A201359	23-12-2013	Ondernemen in de detailhandel 2013
A201358	17-12-2013	De grijze ondernemer. Internationale vergelijking van de grijze ondernemer
A201355	10-12-2013	Opleiding en scholing van zzp'ers – Resultaten zzp-panel meting I van 2013
A201354	26-11-2013	Internationale benchmark ondernemerschap 2013. Tabellenboek
A201353	19-11-2013	Topsectoren: beeld en ontwikkeling. Update oktober 2013
A201351	21-11-2013	Innovatie en internationalisering in het MKB
A201350	12-11-2013	Innovatie in het MKB, ontwikkelingen in de periode 2002-2011
A201349	31-10-2013	Fulfilment van online verkoop
A201348	15-10-2013	De overheid als klant van het MKB
A201347	26-09-2013	Algemeen beeld van het MKB in de marktsector in 2013 en 2014
A201346	08-10-2013	De innovativiteit van het MKB in 2013
A201345	19-09-2013	Monitor buitenlandse investeringen MKB
A201344	14-11-2013	Sectorale veranderingen in de Nederlandse economie
A201343	03-04-2013	Geen vertrouwen ondernemers in het economische beleid - Najaar 2013
A201342	12-09-2013	Verschillen tussen uitzendondernemingen
A201341	17-10-2013	Economische effecten verlaging van de administratieve lasten voor het bedrijfsleven
A201340	19-08-2013	Exportindex MKB. Ontwikkelingen 2008-2011
A201339	22-08-2013	Topsectoren: beeld en ontwikkeling. Update augustus 2013
A201338	12-09-2013	Bedrijfsfinanciering: zó kan het ook!
A201337	03-09-2013	Bedrijvendynamiek en werkgelegenheid 1998-2012

A201336	27-11-2013	Inkomens Zelfstandigen 2012
A201335	01-07-2013	Algemeen beeld van het MKB in de marktsector in 2013 en 2014 – Update juni
A201334	15-07-2013	De rol van sociale media bij innovatie door zzp'ers
A201333	02-07-2013	Topsectoren in beeld. Internationale oriëntatie topsectoren
A201332	02-07-2013	Topsectorenpanel. Methodologische verantwoording
A201331	04-07-2013	Calimero creativiteit: De innovatieve netwerken van zzp'ers
A201330	25-06-2013	Hoe goed ligt de gemeente bij MKB?
A201329	18-06-2013	Monitor Inkomens Ondernemers
A201328	27-06-2013	Het wenkend perspectief van consumenteninnovatie
A201327	16-07-2013	Innoveren achter de schermen
A201326	19-07-2013	De financiële positie van het MKB in 2013 en 2014
A201325	9-07-2013	Minirapportage biomaterialen
A201324	5-06-2013	Ontwerp krapte-indicator belangrijke beroepen topsectoren
A201323	06-06-2013	Kleinschalig ondernemen 2013
A201322	13-06-2013	Topsectoren in beeld - Bekendheid met het topsectorenbeleid en beleving van het ondernemingsklimaat
A201321	21-05-2013	Administratieve lasten MKB
A201320	04-06-2013	Ambities en vermogensopbouw van zzp'ers
A201319	11-06-2013	Topsectoren: beeld en ontwikkeling
A201318	April 2013	MKB en ondernemerschap in zakformaat, Editie 2012/2013
A201317	16-05-2013	Diaspora links van migrantenondernemers in Nederland
A201316	31-05-2013	Intellectueel eigendom topsectoren
A201315	07-05-2013	MKB verdeeld over kabinetsbeleid
A201314	02-05-2013	Topsectoren in beeld
A201313	28-03-2013	Concurrentie in het MKB
A201312	25-03-2013	Alles flex, is dat een mismatch?
A201311	09-04-2013	Challengers: hun kenmerken en succesfactoren
A201310	04-04-2013	Wie wordt werkgever?
A201309	16-04-2013	Oudedagsvoorziening in het MKB
A201308	11-04-2013	Benchmark klanten Qredits
A201306	21-02-2013	De waarde van sociaal ondernemerschap
A201305	24-01-2013	Grondstofschaarste?
A201304	02-04-2013	Gezocht: werklocatie 3.0
A201303	24-01-2013	Algemeen beeld van het MKB in de marktsector in 2012 en 2013 - Update december
A201302	08-01-2013	Financiering van innovatie in het MKB
A201218	15-01-2013	Samen starten
A201217	17-01-2013	Inkomen, vermogen en dynamiek van zelfstandigen zonder personeel
A201216	9-1-2013	Financieringsmonitor topsectoren 2012
A201215	19-12-2012	Ondernemen zonder personeel
A201214	7-12-2012	Meer innovatie door buitenlanders?!
A201213	4-12-2012	Meerwaarde van studentbedrijven
A201212	4-12-2012	Duurzaam ondernemen in het MKB
A201211	12-11-2012	Global Entrepreneurship Monitor 2011 The Netherlands
A201210	19-11-2012	Gebruikers en communities
A201209	8-8-2012	Wagenpark MKB en Grootbedrijf 2010
A201208	6-7-2012	Nieuwe financieringsvormen voor het MKB
A201207	20-6-2012	Monitor Inkomens Ondernemers
A201206	20-6-2012	Een typologie van ondernemers met lage inkomens

